

Snješka Knežević

Institut za povijest umjetnosti

Zagrebačka sinagoga

Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper

predan 10. 4. 2000.

Sažetak

Zagrebačka sinagoga, izgrađena 1867. a srušena 1941.–1942. godine, istaknuti je spomenik romantičnog historicizma u Zagrebu. Projektirao ju je Franjo Klein (1828.–1889.) prema uzoru na sinagogu u Beču (1856.–1858.) Christiana Friedricha Ludwiga von Förstera (1797.–1863.), koja je bila prototip za sinagogalnu arhitekturu u Habsburškoj monarhiji i u drugim europskim sredinama. Arhitektonskim oblikovanjem, stilom i simbolikom pripada tipu neoislamskih (maurskih) sinagoga što se od pedesetih godina XIX. stoljeća

grade u srednjoeuropskim gradovima. Prikazu sinagoge prethodi ekskurs u povijest židovske sakralne arhitekture i kulturne prakse, kojim se žele naznačiti arhitektonske i simboličke odrednice židovskih svetišta – hrama i sinagoge – te skica o položaju Židova u Hrvatskoj od njihova naseljavanja krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća do izgradnje sinagoge, o povijesti židovske zajednice u Zagrebu te priprema za gradnju sinagoge.

Zagrebačka sinagoga sagrađena je 1867. godine, šezdeset i jednu godinu poslije osnutka Židovske općine u Zagrebu (1806.), a prije nego što su Židovi zakonski stekli puna građanska prava u Hrvatskoj (1873.). Srušena, točnije, razarana je od listopada 1941. do svibnja 1942. u doba Nezavisne Države Hrvatske, u jeku nacističkog i ustaškog genocida nad Židovima. (1, 2, 3, 4, 5)

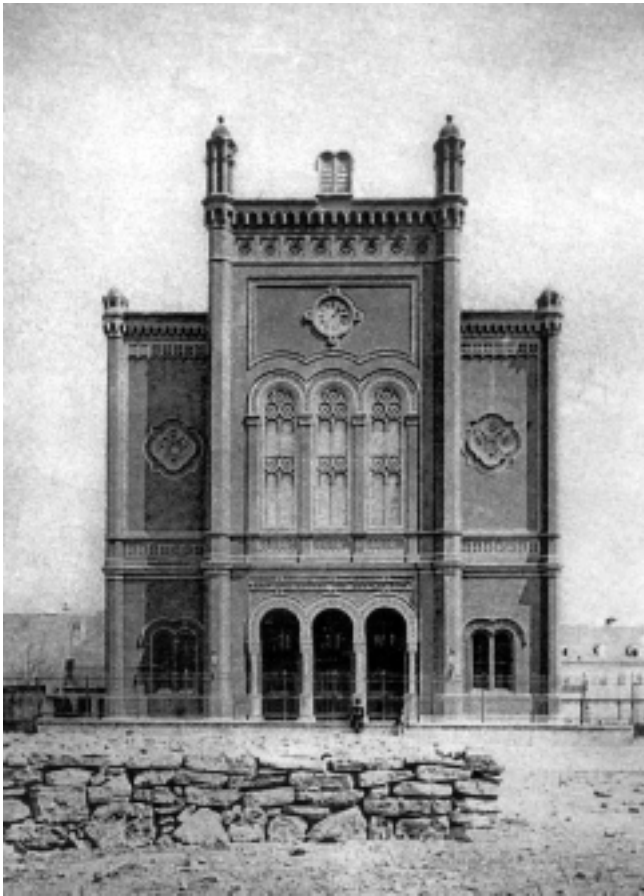
Zagrebačka sinagoga nikada nije bila predmetom nekog monografskog znanstvenog prikaza, iako ju je spominjao niz autora koji su se bavili razvojem Zagreba i njegovom arhitekturom XIX. stoljeća, napose graditeljem Franjom Kleinom, projektantom sinagoge.¹ U povodu sto devedesete obljetnice osnutka Židovske općine Zagreb godine 1996. i u povodu sto tridesete obljetnice posvećenja sinagoge godine 1997. održana je u Zagrebu izložba *Zagrebačka sinagoga – reliquiae reliquiarum*.² Ona je poticaj za ovaj tekst. Zasnovan je na arhivskom istraživanju i analizi nekoliko povijesnih fotografija, korpusa nacрта povezanih s naumima preinaka sinagoge u prvoj polovici XX. stoljeća,³ sačuvanih arhitektonskih fragmenata, najposlije i na kompjutorskoj rekonstrukciji sinagoge izrađenoj za izložbu 1996. godine.⁴ Karakter dokumentacije – doduše relativno zadovoljavajuće s obzirom na sačuvanost ili potpun nestanak dokumentacije o stotinama europskih sinagoga razorenih u holokaustu – ograničava mogućnosti interpretacije i ostavlja neka pitanja bez odgovora. Ipak, i takva kakva jest, ona je dovoljna da zagrebačku sinagogu uključi u povijest umjetnosti i kulture kao djelo, a ne kao tek uspomenu na njega.

Povijesnoumjetničkom prikazu prethodi ekskurs u povijest židovske sakralne arhitekture i kulturne prakse. Njime se žele

naznačiti konstante koje određuju židovska svetišta, a potom i različiti elementi memorije koje zaziva sinagoga u razdoblju historicizma, kada se potvrđuje reprezentativnim izgledom i monumentalnim mjerilom i kao svaka građevina u to doba mora svoju funkciju i značenje izraziti stilom, odnosno utemeljiti svoj identitet na povijesnim odrednicama svoje vrste.

Hram – sinagoga

Hram i sinagoga – dva tipa trajnog svetišta što ih zna židovstvo – razlikuju se povijesnim, vjerskim, kulturnim i arhitektonskim određenjima. Hram (*bet ha-mikdaš*) nastaje i nestaje sa židovskim kraljevstvom i njegovim političkim i religioznim središtem Jeruzalemom. Hram je središnje nacionalno svetište, sa žrtvenim ritualom, koji održava hijerarhijski organizirano svećenstvo. Njegova je svetost najviša i vječna, jer ga je, prema Bibliji, stvorio i posvetio Bog kao svoje borište među izabranim narodom. U svim fazama svog postojanja i preobrazbama, od sredine X. st. pr. Kr. do 70. godine, kada je razoren, Hram je veličajna građevina: središte golemo ograđenog i utvrđenog kompleksa s teresama, otvorenim dvorištima i nizom zgrada. Sinagoga, naprotiv, služi pobožnosti *općine, kehile*, oblika zajedništva u doba gubitka države, za babilonijskog sužanjstva i u dvomilenijskoj dijaspori, poslije konačnog nestanka državne zajednice. Ona je prema Talmudu⁵ »malo« svetište. Nije nadomjestak Hrama, nego novi i drukčiji oblik, uvjetovan izmijenjenim političkim i društvenim prilikama, ponajprije decentralizacijom

1. Zagrebačka sinagoga, fotografija Ivana Standla, neposredno poslije posvećenja 1867. (Muzej grada Zagreba, Fototeka, 2210)
 1. *Zagreb synagogue, photo by Ivan Standl, immediately after the consecration in 1867 (Zagreb Town Museum, photo archives, 2210)*

2. Rušenje zagrebačke sinagoge od listopada 1941. do svibnja 1942. (Muzej grada Zagreba, Fototeka, 16959)
 2. *Destruction of the Zagreb synagogue from October 1941 until May 1942 (Zagreb Town Museum, photo archives, 16959)*

kulta i obredom kojim se Bogu više ne služi žrtvovanjem, nego kultom zakona sadržanih u Tori,⁶ dokumentu saveza s Bogom. Umjesto njegova otjelotvorenja, Pločama Zakona pohranjenima u Zavjetnom kovčegu u Svetinji nad svetinjama hrama, sinagoga sadrži zapis zakona na prenosivim svicima. Kult i ritual povezan za sinagogu ne pretpostavljaju neki određeni prostorni oblik, nego samo izolirano mjesto za grupu koju čini najmanje deset odraslih muškaraca (*minjan*), koncentriranih u pobožnosti. Stoga se njezin arhitektonski oblik u razdoblju njezina duga postojanja mijenjao u skladu sa životnim prilikama u kojima su Židovi živjeli u najrazličitijim sredinama.

Židovska tradicija razlikuje tri pojma hrama. Prvi, izgrađen u Jeruzalemu, na brdu Morija (Cion) za vladavine kralja Salomona (oko 970. do 931. pr. Kr.) postojao je do 586. pr. Kr., kada ga je razorio babilonski kralj Nebukadnecar (604.–562. pr. Kr.) i otjerao Židove u babilonijsko sužanjstvo.⁷

Pojam Drugoga hrama svodi se na obnovljeno svetište, koje je od 520. do 515. pr. Kr. izgradio Zerubabel nakon povratka Židova iz babilonijskog sužanjstva, pošto im je perzijski kralj Kir naredio povratak i obnovu Hrama, te na raskošnu obnovu Zerubabelova hrama, koju je od 20. do 19. pr. Kr. izveo Herod

Veliki (37.–4. pr. Kr.). Taj je hram godine 70. razoren i spaljen u doba rimskog cara Vespazijana, nakon sloma prvog židovskog ustanka (66. do 70.). Godine 71. Vespazijan i njegov vojskovođa Tit, kasniji car, pokazivali su opljačkane dragocjenosti Hrama, tako raskošan sedmokraki svijećnjak, menoru,⁸ u svom trijumfu u Rimu, koji je ovjekovječen Titovim slavolukom. Ostatke Drugoga hrama dao je nakon drugog židovskog ustanka (132.–135.) pod vodstvom legendarnog vođe Šimuna Bar Kohbe ukloniti rimski car Hadrijan, koji je preimenovao provinciju Judeju u provinciju Siriju-Palestinu, a Jeruzalem u Aeliu Capitolinu i zabranio Židovima pristup u grad. Na mjestu Hrama godine 135. podignuto je rimsko svetište. Taj datum označava početak konačne dijaspore.⁹

Pojam Trećega hrama veže se uz viziju proroka Ezekijela oko 573. pr. Kr., u doba babilonijskog sužanjstva. To je idealni hram mesijanskog razdoblja, u kojem će biti obnovljeno izraelsko kraljevstvo i Hram, te uspostavljeno kraljevstvo Božje.¹⁰ Posrijedi je utopijska rekonstrukcija Prvoga hrama, koji je Ezekiel poznao.

Pisani izvori ne govore o izgledu i stilu Hrama, ali opisuju njegov položaj unutar hramskog kompleksa, unutrašnji ras-

3. Unutrašnjost sinagoge, fotografija Ivana Standla, 1880. (list iz albuma *Slike Zagrebačkog potresa od studenog 1880.*; Muzej grada Zagreba, Fototeka, 4854)

3. *Synagogue interior, photo by Ivan Standl, 1880 (a leaf from the album Pictures of the Zagreb Earthquake of November 1880; Zagreb Town Museum, photo archives, 4854)*

pored, dimenzije, dekor i kultne predmete, te skupocjenu građu u kojoj su ostvareni.

Salomonov je hram prema Bibliji djelo Božje. Sam mu je Jahve diktirao plan: dimenzije, raspored, opremu i njezin razmještaj.

Unutrašnji raspored Hrama poziva se na Sveti šator, prenosivo svetište što ga je na putu iz Egipta podigao Mojsije, također prema Jahvinim uputama.¹¹ Šator je imao dvije prostorije: Svetinju nad svetinjama, u kojoj je pohranjen Zavjetni kovčeg (*aron ha-berit*), u njemu Ploče Zakona (*luhot*) s Deset zapovijedi (*aseret ha-diberot*, dekalog), a sa strana su mu bila dva kerubina. Zavjesom je odijeljen od glavne dvorane sa stolom za prinesene hljebове, kadionim žrtvenikom, menorom i vječnim svjetlom (*ner tamid*). U dvorištu je bio žrtvenik za žrtve paljenice i brončani umivaonik.

Salomonov hram sastojao se od *ulama*, predvorja, pred kojim su bili brončani stupovi Jahin (desno) i Boaz¹² (lijevo), *hekala*, glavne dvorane, dekorirane kerubinima, palmama i cvijećem, u kojoj su bili oltar za kad, stol za prinesene hljebове i deset svijećnjaka, te *debira*,¹³ Svetinje nad svetinjama, u kojoj je bio Zavjetni kovčeg s Pločama Zakona prenesen iz Svetog šatora, a s obje su mu strane bila dva kerubina.

4. Rušenje zagrebačke sinagoge od listopada 1941. do svibnja 1942., Fotografija Tihomila Stahuljaka (Uprava za zaštitu spomeničke baštine Ministarstva za kulturu RH, Zagreb, Fototeka, 524)

4. *Destruction of the Zagreb synagogue from October 1941 until May 1942, photo by Tihomil Stahuljak (Croatian Ministry of Culture's Board for Protection of Monumental Heritage, Zagreb, photo archives, 524)*

U otvorenom dvorištu hrama bili su oltar za žrtve paljenice, Tučano more – umivaonik za svećenike postavljen na dvanaest volova, te deset prenosivih umivaonika za pranje mesa žrtava. S tri strane hram je okružen trokutnom dogradnjom pridodanom vjerojatno kasnije.

Zerubabelov hram, podignut na ruševinama Prvoga hrama, zacijelo je slijedio njegov tlocrt i ponovio unutrašnji raspored. Njegova je Svetinja nad svetinjama, *debir*, bila prazna jer je pri razaranju Prvoga hrama nestao Zavjetni kovčeg s Pločama Zakona, a u *hekalu* nije bilo deset svijećnjaka, nego samo *menora*. U dvorištu nije bilo Tučanog mora, a pred predvorjem Jahina i Boaza. I Herodov hram, uređen podjednako u znaku samopotvrde kralja Judeje kao i zazivanja veličine i ugleda Davidova i Salomonova carstva, zadržava trodijelni raspored unutrašnjosti, iako ne i dimenzije prethodne građevine. One su veće, a cijeli je hramski kompleks monumentalniji.

Napokon, Treći hram, hram Ezekielove vizije također zadržava tlocrt Salomonova hrama, no vizionarova strogo simetrična koncepcija ukupnog hramskog areala mnogo je veličajnija. Ona je znatno utjecala na zapadnjačku recepciju jeruzalemskoga hrama.

Svojim nestankom iz židovske povijesti Hram ulazi u povijest civilizacije kao kozmički simbol¹⁴ i ideal savršenstva, arhitektonski etički i estetski arhetip i topos utopije. Kao otjelotvorenje odnosa čovjeka i Boga i bogodano zdanje nadzemaljskog porijekla postaje vrhunskom temom metafizike: predmetom izučavanja teologije – judaističke, kršćanske i islamske, ontologije, kozmologije i misticizma, potom teorije arhitekture, antropologije, filozofije i povijesti umjetnosti (ikonologije). Prostorna struktura, dimenzije, brojevi i njihovi odnosi, građa, svi sastojci i kulturna oprema predmet su spelukacije i interpretacije. S vremenom metafizičke discipline stvaraju golem metaforički sklop u kojem se pojedini elementi dodiruju, uzajamno oploduju, ali ne i poklapaju.

Razmatranja značenja, poruke i smisla Hrama prate pokušaji rekonstrukcije njegova izgleda. Oni oduvijek polaze od pojma njegove savršenosti i paradigmatičkog značaja. Nastoji se primijeniti na sakralnu, napose kršćansku gradnju, kojoj patristička biblijska egzegaza od III. st. kao uzor postavlja Hram njegovom interpretacijom kao prefiguracije Crkve kršćanske. Tako Hagia Sophia (532.–537.), mjesto državnog sakralnog kulta bizantske epohe u Konstantinopolu, preuzima odnose mjera Salomonova hrama, također i renesansna Sikstinska kapela (1473.–1481.). Španjolski jezuit Juan Bautista Villalpando (1552.–1608.) svojom interpretacijom Ezekielove vizije hramskog kompleksa,¹⁵ koja se u biblijskoj egzegizi javlja kao prefiguracija Ivanove apokaliptičke vizije Nebeskog Jeruzalema, povezuje biblijsku metaforiku s vrijednosnim sistemom klasične i renesansne teorije arhitekture i potiče niz arhitektonskih i urbanističkih koncepcija. One sežu od Escoriala (1563.–1583.) do projekta *Kruna grada* Brune Tauta (1919.), od definicije Hrama kao modela svijeta Isaaca Newtona (1643.–1727.), projekta idealnoga grada New Havena (1641.), slobodnozidarskog poimanja Hrama kao etičko-moralnog modela do studije za izgradnju bečkog XXII. okruga Otta Wagnera (1911.) te interpretacije Hrama Ernsta Blocha kao utopijskog modela boljega svijeta.¹⁶ Salomonov hram, prikazan u oslonu na model izrađen 1680. u Hamburgu prema Villalpandovoj rekonstrukciji, uvrstio je Johann Bernhard Fischer von Erlach na sam početak svog djela *Entwurf einer historischen Architectur* (1721.), prve opće povijesti arhitekture, kao »najotnjenije arhitektonsko čudo svijeta«.

Začetak egzaktne, racionalističke i znanstveno utemeljene rekonstrukcije Hrama predstavljaju interpretacije Richarda iz St. Victora (†1173.) i Françoisa Vatablea (†1547.), velikog francuskog hebreista XVI. st. Od početka XVII. stoljeća one se zasnivaju na kritičkoj analizi pisanih izvora. Rekonstrukcije Hrama u XIX. stoljeću usredotočuju se na pitanje stila: tako Salomonov hram prikazuju u staroegipatskom, potom u asirsko-babilonskom stilu, a Herodov u oblicima rimske arhitekture. U XX. stoljeću one se sve više temelje na spoznajama arheoloških istraživanja u Palestini, odnosno Izraelu, te dosežu vrhunac monumentalnim dvosveščanim djelom Theodora A. Businka *Der Tempel von Jerusalem. Von Salomo bis Herodes*, Leiden, 1970–1980. (v. Prilog 1.)

U židovstvu Hram ostaje trajnom povijesnom uspomenom i simbolom mesijanskih nada. U židovskoj umjetnosti od antike nadalje oba značenja predstavljaju opisani sastojci Hrama, njegove Svetinje s Pločama Zakona i Zavjetnim kovč-

gom, te njegov ukupni kulturni inventar. Unatoč idejnoj vezi s Hramom, sinagoga ga nikada ne oponaša, nego održava sjećanje na njega. Kao što se molitvom (*tefila*) podsjeća na hramski žrtveni ritual, tako se prostorni raspored, namještaj i oprema sinagoge pozivaju na Hram. U XIX. stoljeću u arhitekturi sinagoge izravnije se javlja simbolika Hrama pod utjecajem tadašnjih rekonstrukcija: trodijelna kompozicija pročelja s povišenim središnjim rizalitom, stupovi ili tornjevi kao aluzija na dva brončana stupa, Jahina i Boaza, pojedini simboli, najčešće Ploče Zakona, a Sveti ormar ponekad je abrevijatura Hrama. I stil rekonstrukcija utječe na arhitekturu sinagoga.

O iskonu sinagoge postoje dvije teze. Prema jednoj sinagoga je kao kuća molitve i učenja postojala još u doba Prvog hrama, prema drugoj javila se kasnije, u babilonijskom sužanjstvu, nakon njegova razaranja (586. pr. Kr.). Pisani izvori i arheološka istraživanja svjedoče da su od III. st. pr. Kr., dakle u doba Drugoga hrama (515. pr. Kr. – 70.), sinagoge postojale i u Palestini i u dijaspori. Prvi put naziv sinagoga (*synagōgē*) javlja se u Septuaginti, grčkom prijevodu Hebrejske biblije, nastalom između III. i II. stoljeća pr. Kr., kao prijevod hebrejske riječi *edah* (zborište na otvorenom). Kasniji hebrejski nazivi *bet ha-kneset* (skupština), *bet ha-tefila* (bogomolja) i *bet ha-midraš* (učilište) svjedoče kako sinagoga od početka služi za više namjena. Prema jednoj je hipotezi njezin razvoj kao svetišta poticalo naučavanje Farizeja,¹⁷ koje sadrži redefiniciju i pretpostavlja svojevrstu demokratizaciju kulta. Svakako, nakon konačnog nestanka Hrama nestaje i dvojnost kulturne prakse, ostaje onaj njezin oblik koji je proizveo sinagogu, te je potvrđuje kao otada jedini tip sakralnog prostora. U dijaspori sinagoga sabire i najvažnije socijalne i kulturne sadržaje života općine, ostaje čuvaricom vjere, tradicije, pamćenja i temeljem opstanka postojano napadanog i ugrožavanog židovskog identiteta. Kao tek tolerirana religija, judaizam nije u sredinama gdje je uopće postojao mogao razviti reprezentativnu arhitekturu sve do XIX. stoljeća, kada Židovi stjecanjem građanske ravnopravnosti i izjednačavanjem njihove vjere s ostalim vjerama teže javno potvrditi svoj vjerski i kulturni identitet arhitekturom sinagoga.

Do tada sinagoge obilježavaju stilski oblici sredine, kompaktan, često kubičan, ne suviše razveden volumen, jednostavni pravokutni, uglavnom longitudinalni tlocrti. Talmud ne govori o tipu, obliku ili stilu sinagoge, no kanonizacijom liturgije određuje uređenje i prostornu razdiobu unutrašnjosti. Stoga se umjetnička mašta i umijeće usredotočuju na njezino oblikovanje. Određuju je ponajprije dva glavna elementa: *Sveti ormar*, aron ha-kodeš,¹⁸ i *almemor*. U aronu ha-kodešu pohranjeni su propisano opremljeni svici Tore i stoga je najsvetiji dio sinagoge. U početku je prenosiv, a od IV. st. mjesto mu se utvrđuje na istočnom kraju sakralne osi istok–zapad usmjerene prema Jeruzalemu. Smješten je u niši, ponekad apsidi. Isprva jednostavna oblika, s vremenom on i njegov prostorni okvir dobivaju sve naglašenije estetsko oblikovanje i dimenzije. *Almemor* (bima), podij sa stolom na kojem se izlaže, čita i tumači Tora, samostojeći je i nezavisan element, uzvišen, pregledan sa svih strana i osvijetljen prozorima ili lanternom. Uokviren stupovima, ograđen dekorativnom ogradom ili balustradom, kasnije će se oblikovati arhitektonski, kao baldahin i tabernakul. U aškenaskim je

5. Jelačićev trg s pogledom u Prašku ulicu i sinagogu, razglednica snimljena između dva rata (Muzej grada Zagreba, Fototeka, 16401)

5. *Jelačić Square with the view of Praška ulica and the synagogue, a postcard shot between the two wars (Zagreb Town Museum, photo archives, 16401)*

sinagogama u središtu, u sefardskim¹⁹ na zapadnoj strani, nasuprot aronu ha-kodešu. Takve postave izazivaju različite učinke. Postavljen u središtu, almemor svojim centripetalnim privlačenjem postaje prostornom i sakralnom dominantom, odvlačeći pažnju kulturne zajednice od arona ha-kodeša. Postavljen, naprotiv, nasuprot aronu ha-kodešu naglašava autoritet sakralne osi, napete između dva suprotstavljena, jednakovrijedna pola.

Prostor za žene i predvorje trajni su prostorni elementi sinagoge. Iz tradicije Hrama izveden je prostor za žene, oduvijek u bogoslužju odijeljenih od muškaraca. U početku je unutar muškog područja, ograđen od njega, ili u prizemlju, čak i podrumu, te krilu; od XIV. st. u dogradnji s jedne ili više strana sinagoge, a od kasnog XVI. st. u unutrašnjosti, na galerijama (emporama). Funkcija predvorja kao mjesta pripreme za koncentraciju određuje se u napatku Talmuda kako u sinagogu valja ući kroz dvojna vrata, ne izravno s ulice. Predvorje sadrži univaonik, a kasnije i stubišta prema galerijama.

Od XVI. stoljeća estetiku sinagoge usmjeruju dva poticaja. Jedan iz duha vremena – opće renesansne težnje racionalnosti nacrtu, jasnoj artikulaciji tlocrta i hijerarhijskom poretку prostornih jedinica; drugi iz judaističke zakonodavne prakse, to jest najnovije kodifikacije sefardske i aškenaske tradicije. Riječ je o glasovitim djelima *Šulhan aruh* sefardskog halalista Josefa Karoa i *Mappa* aškenaskog halalista

Mosea Isserlesa,²⁰ koja uz ostalo sadrže i kanonizaciju obaju rituala, s obuhvatnom definicijom sastojaka, opreme i uređenja sinagoge. Ona ponajprije djeluju na individualizaciju dvaju glavnih elemenata i potvrdu njihova odnosa utvrđena u oba rituala. I aron ha-kodeš i almemor postaju monumentalniji, raskošnije oblikovani, semantički slojevitiji.

No prodorom misticizma u liturgiju u doba baroka u odmjerenu dijalogu prevladava važnost arona ha-kodeša. Molitvama sve više upućenim Jeruzalemu pažnja se vjernika okreće njemu. On postaje veći, uzvišeniji, a njegovo uokvirenje (lukom, baldahinom, edikulom, zabatom, hramskim pročeljem sa stupovima) sve plastičnije i bogatijeg uresa. Niša se ponekad pretvara u apsidu. Duhovnost arona ha-kodeša i njegova tada umjetnički oblikovanog sadržaja – Zakona, na svicima Tore – dobiva u XVII. i XVIII. stoljeću svojstvenu i najvišu estetsku interpretaciju. To je doba cvata židovske umjetnosti, koja se bogato izražava i u predmetima sakralne opreme. Almemor se sve više utvrđuje arhitektonski, ne samo kao masivni objekt, nego i kao element prostorne kompozicije, osobito kad prividno nosi svodovlje. Između dva pola uspostavlja se povišena napetost. Energija kojom ona zrači i estetska raskoš čitavog interijera približavaju sinagogu baroknoj crkvi.

Odnos arona ha-kodeša i almemora izaziva formalizaciju ostalih članova i njihovu integraciju u prostornu strukturu. Prostor za žene utvrđuje se na galerijama, ponegdje višekatnim –

negdje na zapadnoj, uglavnom na sjevernoj i južnoj strani. Prošireno predvorje na zapadnoj je strani. Takva kompozicija ustaljuje tipove.

Promjenu u XIX. stoljeću donosi reformistički pokret novom liturgijskom procedurom i estetikom.²¹ Almemor se smješta na istočnu stranu, neposredno do arona ha-kodeša, u suprotnosti s tradicionalnim halahičkim načelom da moraju biti razdvojeni. Spojeni, oni sada čine jedinstvenu kompoziciju. U njoj dominira aron ha-kodeš, jer je almemor potpuno pojednostavljen i sveden na utilitarnu funkciju. Umjesto prenosivih sjedalica javljaju se klupe u pravilnim redovima, s prolazom u sredini. Galerije su prostranije, gotovo bez ograde, a na zapadnoj galeriji često su orgulje. Takvo uređenje proizvodi strogu aksijalnu simetričnost tlocrta. Snažno naglašena sakralna os vodi do istočnoga kraja, gdje se odvijaju sva zbivanja. Sinagogu više ne određuje dinamičan odnos između arona ha-kodeša i almemora, nego gusta koncentracija ukupnog simboličkog i estetskog naboja u jednome žarištu. Ono djeluje poput prizorišta ili pozornice kojoj je usmjereno gledalište. Sinagoga dobiva teatralnost crkve, a židovska služba božja ceremonijalnost katoličke liturgije.

Vanjski izgled sinagoge postaje važnim kada emancipacija i stjecanje građanskih prava napokon Židovima omogućuju da se javno predstave kao vjerska i etnička manjina. U XIX. stoljeću, kada se u europskim gradovima podižu stotine sinagoga, ne postoji autoritet dominantnog stila epohe. Štoviše, stil historicizma je pluralizam. Za karakterizaciju svake vrste i pojedine građevine teorija arhitekture nudi obilje konotacija povijesnih stilova i tipova. U nedostatku autohtonog židovskog arhitektonskog izraza i povijesnih uzora, poruka sinagoge formulira se oblicima drugih tradicija sakralne i profane arhitekture. Primjenom različitih orijentalnih stilova upozorava se na neeuropsko porijeklo judaizma i naglašava njegova samosvojnost, dok se preuzimanjem europskih stilova iskazuje pripadnost kulturi zemalja dijaspore. Isticanje posebnosti proizlazi iz osjećaja socijalne sigurnosti i prava na razliku, dok prilagodba upućuje na težnju integraciji koja obećava jednakost. A kao što razlikovanje može izazvati izolaciju i izloženost, tako se ujednačavanjem identitet može rasuti. Europske su sinagoge zorno svjedočile o rasponu pitanja i nedoumica samodefinicije s kojima se židovstvo suočilo u razdoblju emancipacije.

Oko sredine XIX. stoljeća činilo se da je židovski sakralni stil napokon utvrđen neoislamskim stilom. Tada se nazivao *maurskim* ili *arapskim*, jer je sadržavao najrazličitije elemente stilova islamskoga kulturnoga kruga.²² Kako nije sadržavao elemente kršćanskih sakralnih stilova, *maurski* je stil potpuno odvojio sinagogu od crkve. Slobodnom, aluzivnom uporabom formalnih i dekorativnih svojstvenosti monumentalne profane orijentalne arhitekture omogućio joj je reprezentativnost i začudnost. Do kraja stoljeća velike su sinagoge u srednjoeuropskim gradovima *maurskog* stila. No upravo njihova egzotičnost potiče kritiku i sredine i Židova. Jednoznačno određenje identiteta koje ona sugerira smeta integriranim Židovima, a nacionalističkim istupima, učestalim krajem XIX. stoljeća, postaje argumentom za antisemitizam.²³ U kasnoj fazi historicizma, sasvim u duhu vremena, sinagoge obilježava stilski eklekticizam, ponekad ekstreman. Odbacivanjem povijesnih stilova secesija, a potom i moderna okre-

ću se svojstveno židovskoj simbolici vlastitim, svakako različitim stilskim interpretacijama.

Židovska zajednica u Zagrebu do polovice XIX. stoljeća – pripreme i izgradnja sinagoge

Naseljavanje Židova u sjevernu Hrvatsku, pa tako i u Zagreb, krajem XVIII. stoljeća potakli su Edikti o toleranciji (1781.–1783.) cara reformatora Josipa II., koji označuju početak dugotrajnog, razvučenog procesa emancipacije i stjecanja građanskih prava u drugoj polovici XIX. stoljeća. »Židovi su najprije postali podanici modernizirajuće apsolutističke države, a zatim građani buržoaskog liberalnog društva« (Mirjana Gross).²⁴

Svojim etičkim usmjerenjem Edikti zacijelo začinjdu duh tolerancije, a nizom mjera olakšavaju Židovima egzistenciju. I dalje se, kako to pokazuje njihova neposredna zakonska razrada odredbama Ugarskog i Hrvatskog sabora 1790.–1791. (čl. 26–27) i 1792. (čl. 19), održavaju najteža ograničenja – zabrana posjedovanja nekretnina i zanata. Drugim riječima, potpuno im se onemogućuje sudjelovanje u poljoprivredi i obrtničkoj proizvodnji, tadašnjim proizvodnim privrednim granama, a ostavljaju tradicionalne djelatnosti koje im je i prije dopuštala katolička sredina, među kojima su najvažnije trgovina i poslovanje novcem. U Hrvatskoj se postojano ograničava i otvorena mogućnost trajnog naseljenja, tako da su do polovice XIX. stoljeća židovske zajednice u gradovima i naseljima male u odnosu prema ostalim sredinama Habsburške monarhije.²⁵ Neposredno prije stjecanja prava na zanaat i liberalizaciju naseljavanja godine 1840. (čl. 29. Ugarskog sabora), zagrebačka i varaždinska općina prvi put nastupaju politički peticijom Hrvatskom saboru za uređenje građanskog položaja (1839.). Zagrebačka se općina potom, 23. 4. 1843. peticijom Saboru za emancipaciju prvi put javlja kao predstavnica svih hrvatskih izraelitskih bogoštovnih općina. Zajedno s ugarskim općinama one 1846. otkupljuju tzv. tolerancijsku taksu, namet što im je nametnula carica Marija Terezija.

Obrat odnosa prema Židovima donosi revolucionarna 1848. U Hrvatskoj se *Narodnim zahtijevanjima* od 25. 3. 1848. traži izjednačenje svih građana u pravima i dužnostima bez obzira na vjersku ili neku drugu pripadnost, a austrijskim se ustavom od 26. 4. 1848. objavljuje potpuna ravnopravnost. To potvrđuje i Oktroirani ustav od 4. 3. 1849. (u Hrvatskoj proglašen 6. 9. 1849.). No iduće, desetogodišnje razdoblje apsolutizma obilježava regresija – vraćanje na predrevolucionarne antižidovske mjere, među njima ponovnu zabranu posjedovanja nekretnina. One se opozivaju tek početkom ustavnog razdoblja, carskim patentom od 18. 2. 1860., koji ubrzava proces emancipacije. Potpunu ravnopravnost Židova objavljuje austrijski Temeljni državni zakon od 21. 12. 1867., a uskoro i ugarski. U Hrvatskom saboru zakonska osnova o ravnopravnosti Židova donesena je pet godina kasnije, 19. 9. 1873., nastupom bana Ivana Mažuranića, u čijoj se eri nizom modernizacijskih reformi ubrzava afirmacija liberalizma.

Židovska općina u Zagrebu osnovana je 1806. Prema prvim popisima iz 1808. i 1812. židovska zajednica brojila je se-

6. Car Franjo Josip I. na izlasku iz sinagoge, 1895. (iz albuma *Viribus Unitis, das Buch vom Kaiser*, Budimpešta, Beč i Leipzig 1898. Muzej grada Zagreba, Knjižnica). Caru slijeva je Josip Siebenschein, s desna nadrabina Hosea Jacobi, a iza cara je ban Dragutin Khuen Héderváry

6. Emperor Francis Joseph I leaving the synagogue, 1895 (from the album *Viribus Unitis, das Buch vom Kaiser*, Budapest, Vienna and Leipzig, 1898; Zagreb Town Museum, library)

damdesetak pripadnika. Od 1809. Općina ima svog rabina, Arona Palottu (do 1843.), od 1811. svoje groblje uz crkvu Sv. Roka (prošireno 1835. i 1844., u funkciji do otvorenja središnjega gradskoga groblja na Mirogoju 1876.), 1828. ona utemeljuje društvo Hevra kadiša, tradicionalnu vjersko-dobrotvornu instituciju. Židovi, aškenazi, doseljenici iz različitih zemalja i regija srednje Europe, naseljavaju se u podgrađu zagrebačkih povijesnih naselja, slobodnoga kraljevskoga grada Gradeca i biskupskoga sjedišta Kaptola (ujedinjenih 1850.), na području Donjega grada, koje će se urbanizirati u drugoj polovici XIX. stoljeća i postati središtem modernog Zagreba. U njegovim najgušće izgrađenim ulicama, u neposrednu susjedstvu glavnog trga Harmice, prve su bogomolje Izraelitske bogoštovne općine.

Prva posvjedočena bogomolja u iznajmljenoj je kući u trgovačkoj i prometnoj Petrinjskoj ulici,²⁶ a tu na kbr. 6 bila je i druga, u kući što ju je Općina kupila 1833., uz posebnu dozvolu. Treća je bogomolja od 1840. opet u iznajmljenoj kući, u Gajevoj ulici 7, dok je četvrta na općinskom zemljištu iza kuće u Petrinjskoj ulici 7, koju je Općina 1852. kupila za vijećnicu, svoj ured i rabinov stan. Tu prvu bogomolju koju je sagradila Općina bilježi i prvi moderni nacrt Zagreba iz

1864. na istočnom kraju dugačke parcele, na mjestu današnje zgrade Židovske općine Zagreb (izgrađene 1898. prema projektu atelijera Hönigsberg i Deutsch). U doba prve secesije ortodoksnе manjine, od 1840. do 1858. godine, u Kurelčevoj ulici, na posjedu Zagrebačke biskupije, uređena je uz dozvolu biskupa Jurja Haulika manja bogomolja, a čini se, da su tu ortodoksi četrdesetih godina namjeravali graditi i sinagogu. Podrškom biskupa oni su 1842. stekli i groblje u Petrovoj ulici, koje je 1852. poslije pomirenja s reformistima preuzela Hevra kadiša, a služilo je uz Rokovo groblje do 1876. svima.

Razdor između ortodoksnih tradicionalista (*starovjeraca*) i liberalnih reformista (*novovjeraca, neologa*) započeo je nakon posvećenja bogomolje u Bolničkoj (Gajevoj) ulici 1840., kada je većinu vjernika oduševila propovijed Moritza Goldmanna, gosta koji se slučajno zatekao u Zagrebu. Moderno obrazovan, s dvogodišnjim iskustvom rabina u Pragu i doškološan u znamenitom rabinskom učilištu u Padovi, on je potaknuo predstojništvo Općine da se opredijeli za reforme u bogoslužju. Već 29. 11. 1840. Goldmann je izabran za propovjednika uz obećanje za mjesto rabina, koje je i dobio 1843. nakon smrti rabina Palotte. U međuvremenu raskol

između većine sklone modernizaciji i manjine čvrsto vezane uz tradicije naveo je potonje da uz potporu biskupa Haulika 1843. zasnjuju vlastitu općinu unutar biskupske jurisdikcije. Spor se nije riješio unutar zajednice, pa su i Općina i ortodoksna grupa zatražile arbitražu vlasti. Pravorijekom Ugarske kancelarije, pročitanim na skupštini Zagrebačke županije 12. 9. 1846., zahtijeva se jedinstvo Općine, kojoj imaju pripadati svi Židovi grada, odnosno županije, no ujedno se dopušta izražavanje religijske savjesti. Stoga se ortodoksima dopušta pravo na vlastitu bogomolju i rabina, ali se naređuje da plaćaju doprinose za održavanje Općine. To nije zadovoljilo ni jedne ni druge. Općina je držala da se upošljavanjem drugog rabina diraju temeljna tradicionalna načela njezina unutrašnjeg ustroja, a ortodoksi nisu mogli plaćati doprinose za Općinu i uzdržavati svoju bogomolju i rabina. Tako ortodoksna općina, zasnovana 1843., uistinu nije zaživjela. Nije bila ni službeno priznata, a nije uspjela ni ostvariti ciljeve zbog kojih je nastala.

Sporazum zasnovan na oficijelnom, načelnom stajalištu vlasti ostvaren je tek na skupštini Općine 17. 7. 1852. Zajedno, i reformisti i ortodoksi, zaključili su 30. 10. 1855. da će graditi novu sinagogu. Čini se da su, barem privremeno, prevladali tradicionalisti. Svoju solidarnost uvjetovali su otpuštanjem novog, reformističkog rabina Leopolda Rockonsteina (u službi od 1852.) i odlukom da neće biti reformi bogoslužja, što je potvrđeno skupštinskim zaključkom od 30. 3. 1856. Početkom godine 1858. zatvorena je ortodoksna bogomolja ali i otpušten rabin Rockonstein. A za tri godine počele su ozbiljne pripreme za gradnju nove sinagoge.

Razrađenu strategiju izgradnje sadrži brošura *Program izgradnje bogomolje u zagrebačkoj Izraelitskoj općini*, izdana na njemačkom jeziku 1861.²⁷ Ona je svjedočanstvo organizacijske kulture, samosvijesti i vjere u budućnost zagrebačke židovske zajednice, koja u to doba broji nešto više od 600 pripadnika (1857. – 625, s predgrađima 765, a 1869. godine 864).

Na općinskoj skupštini 6. 10. 1861. izabran je odbor za izgradnju od dvanaest članova, na čelu s Emanuelom Pristerom, jednim od najbogatijih zagrebačkih trgovaca, impozantnim likom *utemeljiteljske kulture* (Gründerzeit), uglednim članom Općine i njenim predsjednikom (1860.–1861.). Gradnja bi se financirala pretplatom za 200 mjesta (od mogućih 400), razvrstanih u četiri razreda, uz cijenu od 400 do 100 forinti, koja bi se imala isplatiti za 20 mjeseci. Predbilježbe bi se zaključile krajem 1861. godine, kada bi se isplatilo 5% utvrđene svote. Uplate se pohranjuju u banku. Nakon dovršenja hrama mjesta će se prodati licitacijom, u kojoj svaki pretplatnik može sudjelovati samo u svom razredu i samo za toliko mjesta na koliko se pretplatio. Mjesto postaje vlasništvom kada se isplati. Odbor će nakon zaključenja predbilježbe odrediti lokaciju, izraditi građevinske planove i troškovnik, te ih predložiti općinskoj skupštini na zaključak. Hram bi se počeo graditi početkom 1863., dok bi se do kolovoza iste godine ostvarila pretplata. No ako se hram ne počne graditi do utvrđenog roka, dotadašnje bi se uplate vratile.

Planovi židovske zajednice o izgradnji sinagoge ubrzo su se povezali s planovima urbanizacije Donjega grada i morali uskladiti sa stvarnim mogućnostima grada, riječju, utvrđeni su se rokovi otegli. Početkom 1862. Izraelitska bogoštovna

općina javlja Gradskom poglavarstvu da namjerava kupiti dio zemljišta Emanuela Pristera u budućoj ulici koja bi spajala glavni gradski, Jelačićev trg s Novim trgom, tada glavnim tržištem-sajmištem (kasnijim Trgom N. Š. Zrinskoga; ulica je današnja Praška). No izgradnja hrama – »*liepa, velika i krasna, tako da bi doista ukrasivao i sam grad Zagreb*« – ima smisla jedino ako se ulica uredi. Pod uvjetom da se otvori do kraja 1863. Emanuel Prister darovao bi gradu dio svog zemljišta kojim bi morala proći ulica. Grad prihvaća ponudu Izraelitske općine »*da se ovom sgodom posluži, i ovako za grad velevažno polepšanje i neopisivu korist odluči*« – i odgovara da će je obavijestiti o svojoj odluci.²⁸ Kako za dvije godine nije bilo ni odluke ni obavijesti, Izraelitska općina kupuje 1864. zemljište na samom Jelačićevu trgu, u neposrednu susjedstvu mjesta uočena 1862., i prije nego što će naručiti projekt pita Gradsko poglavarstvo – »*dali proti namieravanomu gradjenju rečenoga hrama kakove javne ili občinske zapreke stoje*«. Odgovara joj se da je dio tog zemljišta predviđen za proboj ulice od Jelačićeva do Novog trga, pa mora računati s užim gradilištem, a što se tiče hrama poručuje neka predloži nacrt »*koji će odgovarati dostojanstvu hrama, glavnoga ovoga grada, kao i mjesta, na kojem ga sagraditi želi*«. ²⁹ Zbog smanjenja gradilišta Izraelitska općina odustaje iduće 1865. godine od izgradnje na Jelačićevu trgu i nudi Gradskom poglavarstvu svoje zemljište za 21.000 forinti, a sada objavljen naum da se ulica ipak uredi potiče je na kupnju vrta Emanuela Pristera što ga je uočila još prije.³⁰ No uvjet je prodaje da se svota isplati i ulica uredi iduće godine.³¹ Ulica kojom se Jelačićev trg izravno spaja s razvojnim područjem budućeg središta Donjega grada ostvarena je ubrzo, uistinu zaslugom Izraelitske općine, štovise njezinim materijalnim poticajem: i ona i Emanuel Prister darovali su za uređenje ulice po 2000 forinti.³² Gradnja sinagoge započela je u proljeće 1866.,³³ a ulica je uređena u ljeto 1867., kada je nazvana imenom biskupa Josipa Jurja Strossmayera.³⁴ Sinagoga je posvećena 27. rujna 1867.

Svečanost posvećenja sinagoge prvo je javno predstavljanje i otvaranje židovske zajednice zagrebačkoj i hrvatskoj sredini. Ceremonija je objavljena letkom tiskanom na hrvatskom i njemačkom jeziku, koji su prenijele zagrebačke novine.³⁵ Počinje službom božjom u dotadašnjoj bogomolji u Petrinjskoj ulici, nakon koje se svečana povorka sa svicima Tore upućuje do nove sinagoge, ispred koje su sabrani ugledni gosti. Predsjednik Općine predaje ključ sinagoge gradonačelniku, koji otvara vrata, a gosti, rabini, funkcionari i članovi Općine zaposjedaju svoja mjesta. Uz molitve, jednu na hrvatskom jeziku, predviđene su još dvije propovijedi: gosta iz Velike Kaniže, nadrabina H. B. Fasla, i novog zagrebačkog rabina, dr. Hosee Jacobija. Zaključni kamen postavio bi ban, a svečanost bi završila himnom.

Svečanost opisuju idućeg dana, 28. 9. 1867., oboje zagrebačke novine: »Narodne novine« kraće, »Agramer Zeitung« opširnije. U oba se izvještaja ističe veliko zanimanje građanstva, prisutnost predstavnika svih razina vlasti i uglednih ličnosti zagrebačkog društva: od gradonačelnika Vjekoslava Frigana, saborskog zastupnika Roberta Zlatarovića, koji umjesto bana baruna Levina Raucha postavlja posljednji kamen, zemaljskog vojnog zapovjednika baruna Gablenza do dvorskog kancelara Ivana Mažuranića, te predstavnika svih konfesija. Dok »Narodne novine« naglašavaju »narodni

7. Pogled na zagrebačku sinagogu, razglednica, oko 1900. (Privatni posjed)
7. View of the Zagreb synagogue, postcard, around 1900 (Private property)

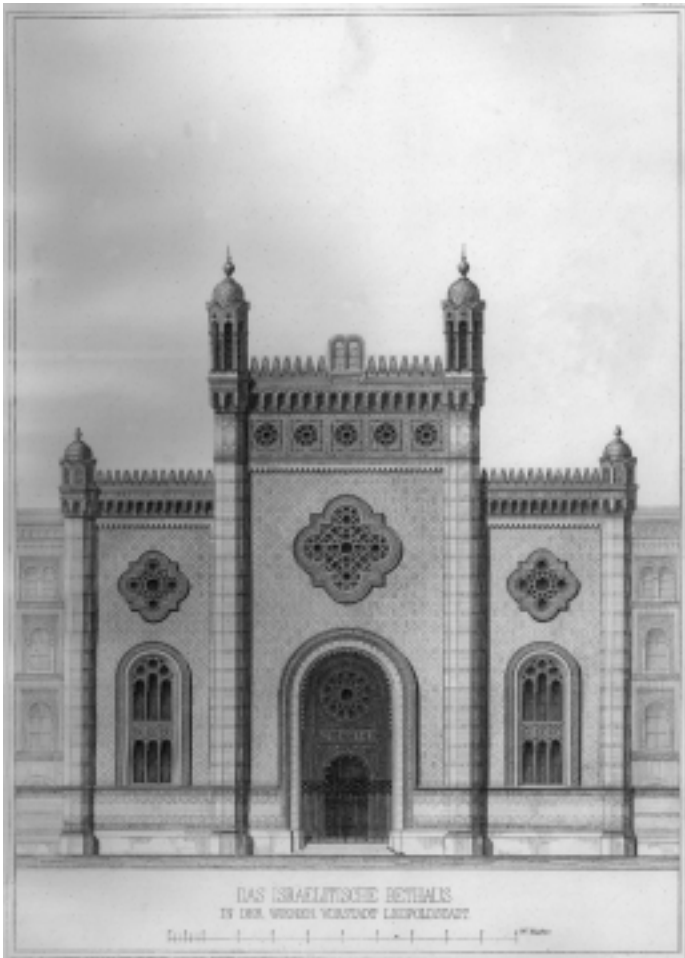
duh« svečanosti, izražen hrvatskim govorima predsjednika Općine Vilima Schwarzta i rabinskog namjesnika Eisnera te trobojnicama kojima je urešeno pročelje sinagoge i zaključuju kako »*viera nipošto nije na putu narodnog osjećaja i narodnoj svijesti, koja se u ovdiešnjoj občini – neka joj na to hvala – sve to više uvriježava*«, naglasci su izvještaja »*Agramer Zeitung*« na »*religioznoj toleranciji, blagoj snošljivosti u skladu s duhom vremena*«. Obje su svečane propovijedi bile u »*tolerantno religioznom i humanitarnom duhu*«, iznesene »*toplo a ipak odmjereno*«, a obred »*sa zborom i pratnjom orgulja odgovarao je naprednim opservancijama i također harmoničnijim oblicima suvremenog mozaičkog kulta*«. Izvještaj završava željom da duh tolerancije »*otada i sve više zavlada među pripadnicima ovoga grada*«.

Dva dana nakon posvećenja sinagoge predsjednik Općine Vilim Schwarz zahvaljuje Gradskom poglavarstvu Zagreba na sudjelovanju u svečanosti i šalje nagradu za čuvare reda i pedeset forinti za »*ovdašnje vredne ubogek*«. ³⁶

O uzajamnu odnosu zagrebačke židovske zajednice i sredine najtočnije svjedoči sama sinagoga. Njezin položaj u nepos-

rednu susjedstvu glavnoga gradskog trga i zahtjev gradske vlasti za reprezentativnošću prigodom odobrenja lokacije upućuju na oficijelnu blagonaklonost prema židovskoj zajednici. Oblik, stil, prostorna struktura i uređenje sinagoge izražavaju identitet zajednice, utvrđen u razdoblju od 1858. godine, kada su odbačene reforme, pa do izgradnje sinagoge. O promjeni svjedoči pritužba što su je tradicionalisti 7. 5. 1867., nekoliko mjeseci prije dovršenja sinagoge, uputili glavnoj općinskoj skupštini zbog obrednih promjena, napose uvođenja orgulja, te odluka predsjedništva od 24. 9. 1867., dakle nekoliko dana prije posvećenja, da nevelikoj ortodoksnj grupi ustupi staru bogomolju u Petrinjskoj ulici. ³⁷

U prvom vodiču grada Zagreba iz 1892., gdje je sinagoga predstavljena kao znamenitost, njegov autor, gradski senator Adolf Hudovski lapidarno obilježava židovsku zajednicu i njezin hram ovako: »*Izraelitska bogostovna občina broji u Zagrebu 1933 žitelja. Razdijeljena je u novovjersku i starovjersku. Ova je malena, ali ima svoju posebnu bogomolju u Petrinjskoj ulici i posebnog rabina. Novovjerci sačinjavaju jedinstveno i nerazdijelivo vjerozakonsko društvo za uzdržavanje i upravljanje svojih sadašnjih i budućih zavoda za*

8. Sinagoga u Tempelgasse u Beču, Ludwig von Förster, 1854/1858., crtež L. von Förstera (Allgemeine Bauzeitung, XXIV., 1859.) Oblik pročelja izveden je iz bazilikalnog tipa koji se drži reprezentativnim a ne suviše bliskim crkvi budući da se u kasnoj antici javlja i u kršćanskoj i u židovskoj sakralnoj arhitekturi. Ravan krov, koji se pretpostavlja iza izričito horizontalno naglašenog pročelja, smatra se značajkom orijentalne arhitekture. Tornjići srednjeg rizalita predstavljaju biblijske stupove Jahina i Boaza, dok su zavjetne ploče izravno i nedvosmisleno židovsko obilježje. Nedavno pronađen Försterov akvarel iz 1854., danas u Jüdisches Museum u Eisenstadtu, predočava kolorističku zamisao pročelja u fazi projekta i lukovičaste kupolice tornjića.

8. Synagogue in Tempelgasse in Vienna, Ludwig von Förster, 1854-58, drawing by L. von Förster (Allgemeine Bauzeitung, XXIV, 1859) The form of the front derives from a basilican type which is considered representative, but not too close to the church, since in the late antiquity it appears both in Christian and in Jewish sacral architecture. The flat roof, which is assumed behind the explicitly horizontally marked front, is considered a feature of the Oriental architecture. The turrets of the central projection represent the biblical columns of Jachin and Boaz, while the votive tablets are a direct and unmistakable Jewish characteristic. The recently found Förster's watercolor from 1854, now kept in the Jüdisches Museum in Eisenstadt, displays the coloristic idea for the front in the design stage and the bulb-like turret domes.

službu božju, obred, nastavu i dobrotvornost. Starovjerci teže za tim, da se dosada postojeće religiozne i ritualne uredbe uzdrže... Hram je sagradila novovjerska občina g. 1866. troškom od 120.000 for. u mauričkom slogu po nacrtih graditelja Franje Kleina. Sgrada je liepa, odmaknuta je od uličnog poteza i od susjedskih kuća, ali nije jošte podpunoma izgrađena, jer joj manjka kupola osnovana nad pročeljem. Iz nutra je bogato urešena, pa ima empore za žene i orgulje.» (6,7)

9. Unutrašnjost bečke sinagoge Ludwiga von Förstera, pogled prema aronu ha-kodešu, slika F. Ranzenhofera (Herselle Krinsky, 1988., str. 183) Dekoraciju određuju *maurski* elementi: ornamenti stropa i zidova, dijelom izvedeni u sadri, optočenje lukova sitnim visećim lukovima (Zackenbogen), kolorit koji se poziva na Alhambru. Aron ha-kodeš naglašen je visokim lukom, velikom slijepom rozetom i uokviren bogato urešenim arhivoltima što ih nose vitki tordirani stupovi.

9. Interior of the Viennese synagogue by Ludwig von Förster, view of the aron ha-kodesh, by F. Ranzenhofer (Herselle Krinsky, 1988, p. 183)

The decoration features Moorish elements: the ceiling and wall ornaments, partly made from the Plaster of Paris, arches adorned with tiny hanging arches (Zackenbogen), colors reminiscent of the Alhambra. Aron ha-kodesh is brought into prominence by a high arch, a big blind rosette and framed by profusely ornamented archivolt borne by slender Salomonic columns.

Hram u Zagrebu

Za graditelja svoje nove sinagoge zagrebačka Izraelitska općina izabrala je Franju Kleina (Beč 1828. – od 1851. u Zagrebu – 1889. Zagreb), zacijelo jedinog umjetnika među tadašnjim zagrebačkim graditeljima i najvažnijeg predstavnika romantičnog historicizma u Zagrebu.³⁸ Vladimir Bedenko lapidarno karakterizira Kleinovu arhitekturu i postupak ova-

ko: »izrasla na bečkoj arhitekturi četrdesetih godina, prati-la je zbivanja pedesetih i šezdesetih«; »visoku kvalitetu« postiže »slobodnom kombinacijskom igrom«, »ne prerasuje, on preuzima uzore, u prvom redu Försterove i Hansenove zgrade, i preoblikuje ih«. ³⁹ Za kreativnog eklektika, kako se Klein nadaje iz Bedenkove analize, uzor i izvor od prvorazredne su važnosti.

Za zagrebačku je sinagogu uzor, ne i jedini izvor, sinagoga izgrađena 1856.–1858. (razorena 1938.) u bečkoj židovskoj četvrti Leopoldstadt, u Wallischgasse, poslije Tempelgasse, koju je projektirao Christian Friedrich Ludwig von Förster (1797.–1863.), istaknuti pripadnik europskog romantičnog historicizma. Försterova sinagoga u Tempelgasse pripada slijedu reprezentativnih, monumentalnih *maurskih* sinagoga u velikim gradovima – poput, primjerice, sinagoge u Leipzigu 1854.–1855. Otta Simonsona, Frankfurtu 1855.–1860. Georga Kaysera, Stuttgartu 1859.–1861. Gustava Breymanna i Adolfa Wolffa, Berlinu (Oranienburger Strasse) 1859.–1866. Eduarda Knoblauch i Eduarda Stülera – koje su šezdesetih godina sve objavljene u važnim stručnim časopisima i postale uzorima sinagogalne arhitekture u srednjoj Europi u to doba ⁴⁰ (v. Prilog II). Försterova bečka sinagoga, prva reprezentativna poslije revolucije 1848. u Habsburškoj monarhiji, zadobila je ovdje, ali i u drugim europskim sredinama, značaj prototipa koji se varira do isteka XIX. stoljeća i zbog svog arhitektonskog oblikovanja i teorijskog utemeljenja. ⁴¹ (8)

Kako je u Beču pedesetih godina XIX. stoljeća već bilo 9000 Židova, a tendencija naseljavanja iz Galicije i Bukovine bila očita, javila se potreba za velikom, središnjom gradskom sinagogom koja bi mogla prihvatiti više tisuća vjernika. To su poticale i vlasti u želji da ograniče nicanje malih bogomolja gradom. Taj »ekumenski« karakter Förster je htio izraziti pozivanjem na biblijski hram, u skladu s reformističkim poimanjem sinagoge kao novoga Hrama dijaspore. Ono je i dotada određivalo *maurske* sinagoge. No Försterovim razgranatim utemeljenjem pojam *sinagoge kao hrama* dobio je sada osebujnu simboličku i arhitektonsku interpretaciju. Svojom semantičkom i umjetničkom pregnantnošću Försterova bečka sinagoga uvrstila se u povijest europske sinagogalne arhitekture kao kristalizacija na putu redefinicije značenja i oblika sinagoge u okolnostima asimilacije i probuđene vjere u integraciju. Förster, Nijemac, suputnik revolucije, kozmopolit i umjetnik-erudit, izrazio je njome idejni, utopijski naboj predliberalističkog razdoblja. Artistička individualizacija i inovativnost tih poruka zacijelo je potakla spontanu i brzu recepciju bečkoga hrama, koju je u različitim sredinama ponajprije određivalo, a i ograničavalo stanje svijesti židovskih općina i njihovih projekatana.

Vežu s biblijskim Hramom Förster je izrazio na više razina. Prostornim rasporedom i dimenzijama, te signifikantnim simbolom – dvama stupovima (Jahinom i Boazom) pozvao se na biblijski opis Salomonova hrama, oblikom pročelja na tadašnje rekonstrukcije Hrama, a stilom je iskazao svoju predodžbu o židovskoj arhitekturi biblijskog doba. *Maurski* stil sa znatnim bizantskim primjesama, koji je dotad razvio u suradnji s Theophilom Hansenom, obogatio je staroorijentalnim motivima oslonom na suvremene publikacije arheoloških otkrića mezopotamijskih kultura. ⁴² Oni prevladavaju u vanjskom izgledu sinagoge. Na spomenike monumentalne

babilonijske, asirske i perzijske profane arhitekture podsjećaju, primjerice, trodijelno pročelje sa širim, povišenim središnjim rizalitom i teškim vijencem što završava gustim nizom akroterija, visok portal nadvišena luka, bogata ornamentalna optočenja otvora od terakote, polikromne, geometrijski uzorkovane zidne plohe od glaziranih opeka, te uostalom sva bogata, a ipak kontrolirano raspodijeljena dekoracija. U njoj se javljaju pojedini maurski akcenti – arabeske u mrežistima četverolisnih rozeta, širok friz ispod vijenca na pročelju, ali u unutrašnjosti dekoracija je maurska. (9) U to orijentalno suglasje zadiru i drugi, bizantski, gotički i proto-renesansni glasovi: bizantinizirani su visoki prozori pa i lanternne-tornjići s prozorima s ispunama poput tranzena, gotičkog su porijekla poligonalni istaci što obrubljuju plohe rizalita i vertikalno raščlanjuju pročelja, kvatročentski su četverolisti rozeta. Asocijativni raspon seže od babilonskih Ištari-nih dveri preko venecijanske Duždeve palače i Firenze do Granade i Seville. Na pozitivnom odnosu prema orijentalnoj arhitekturi Förster zasniva težnju »novom smjeru arhitekture« i potvrđuje ga – kao vlastit eklektično-orijentalni stil unutar romantičnog historicizma – najpotpunije svojim sinagogama.

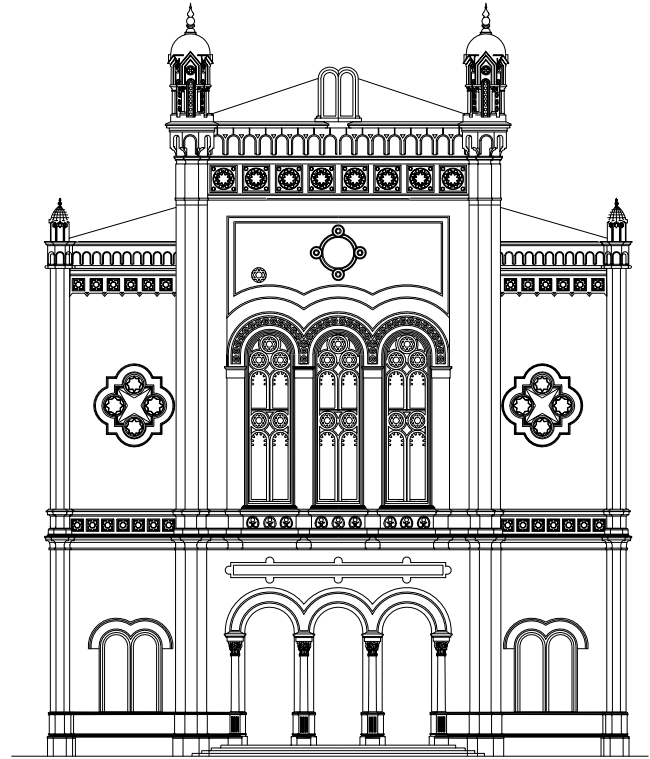
Franjo Klein preuzeo je u potpunosti tip što ga je Förster stvorio svojom bečkom sinagogom, ali ne i njegovu kompleksnu simboliku sinagoge-hrama, koja se najočitije izrazila stilom. Nije, naima, preuzeo Försterove staroorijentalne motive. Ostaje neizvjesno je li Klein izborom stilskih oblika doista htio izraziti neki određeni ili utvrđeni identitet Zagrebačke židovske općine, a također i to da li je na to, i koliko, utjecao naručitelj. Ne postoji dokumentacija o nastanku ili formulaciji idejnog programa sinagoge. Ne zna se čak ni tko je u to doba bio rabin, svugdje najmjerodavniji za program, jer se Hosea Jacobi kao rabin javlja tek u godini posvećenja. Možda je u programu sudjelovao Jacob Eisner koji se prigodom posvećenja javlja kao »rabinski namjesnik« (od 1880. rabin). Sudeći po društvenom i profesionalnom profilu tadašnjih predsjednika i funkcionara, oni su očito bili liberali skloni modernizaciji. ⁴³ Odlučivši se za najnoviji, reprezentativni uzor, oni su projektantu svog povjerenja vjerojatno prepustili da ga prilagodi zagrebačkim prilikama. Ako stoji zaključak Vladimira Bedenka izveden iz analize Kleinova opusa da njega »ne zanima značenje nego forma«, moguća je pretpostavka da se Klein više bavio preradbom uzora nego identitetom naručitelja. U toj preradbi Klein je doduše odbacio neke njegove značenjske elemente, ali je primjenom drugih stilskih motiva uveo drukčije, a da se možda i nije posebno bavio njihovim simboličkim konotacijama. A židovska je općina očito prihvatila Kleinovu koncepciju sinagoge, kojom se prvi put u svojoj povijesti imala predstaviti javno, kao što je to uostalom prije nje učinila i bečka s Försterom.

Zagrebačka sinagoga zapremala je veći dio parcele od 1540 m², pročeljem je bila orijentirana na zapad, nešto uvučena od regulacijske linije, u skladu s još važećom josefinskom odredbom da nekatoličke bogomolje ne mogu imati javni ulaz s ulice, tornjeve ni zvona, te je od ulice odijeljena ogradom. (1, 5, 7) Prema kompjutorskoj analizi ⁴⁴ središnji rizalit sinagoge bio je visok 24, a pobočni 18,5 metara; široka je sinagoga bila 19,7, a duga 30 metara. (10, 11) Tlocrt joj je bio longitudinalan sa širim i gotovo nezamjetljivo višim sred-

10. Pogled na zagrebačku sinagogu, kompjutorska rekonstrukcija Ivane i Tomislava Kušana, 1996.

10. *View of the Zagreb synagogue, computer reconstruction by Ivana and Tomislav Kušan, 1996*

11. Pročelje zagrebačke sinagoge, kompjutorska rekonstrukcija
11. *Front of the Zagreb synagogue, computer reconstruction*

njim brodom i dva uža broda, pa nije bazilika kao bečka sinagoga, nego je bliža dvoranskom tipu. (12, 13, 14) Unutrašnji raspored slijedio je bečki uzor, to jest pozivao se na tlocrt biblijskoga Hrama: na zapadnoj je strani predvorje, na koje se veže trobrodna glavna dvorana bogomolje, na istočnoj su strani almemor i aron ha-kodeš. U strogo simetričnom tlocrtu dominira autoritet sakralne osi. Sinagoga je imala pet ulaza, na koje se uspinjalo četirima plitkim stubama: glavni ulaz na pročelju, te dva na pobočnim stranama predvorja i dva na pobočnim brodovima. Ožbukana zidna platna obrađena su glatkom kamenom kvadarskom rustikom.

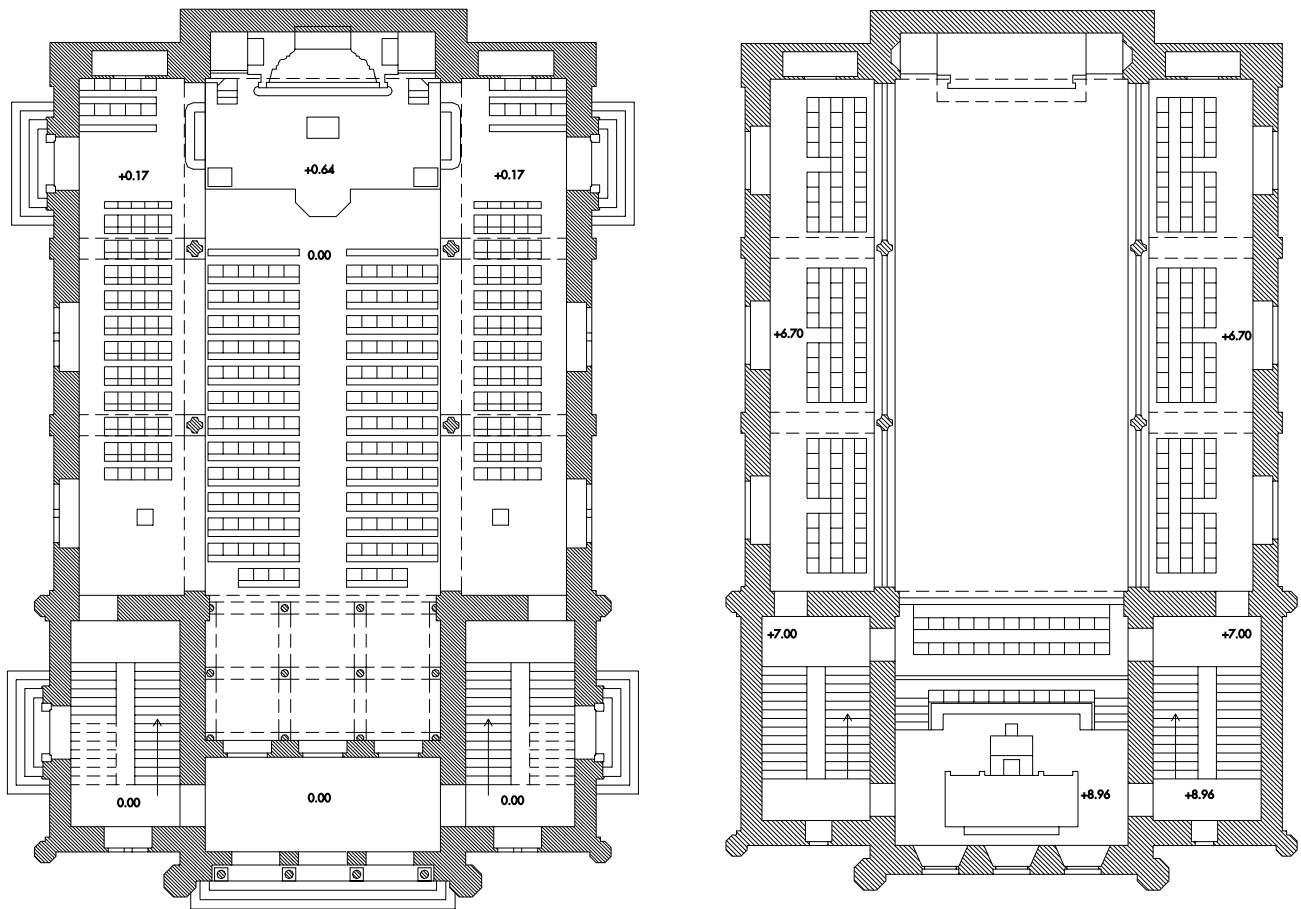
Prostrano predvorje flankirano je zasebnim korpusima stubišta koja vode na galerije za žene iznad pobočnih brodova i na zapadnu galeriju s orguljama. Sastojalo se od trijema i unutrašnjeg prostora, koji već pripada glavnoj dvorani, a raščlanjuju ga stupovi što nose zapadnu galeriju i sasvim plitke segmentne lukove. (15) Predvorje i dva korpusa stubišta naglašeni su kao posebna jedinica, nositelj reprezentacije, i stoga njihova vanjska lica, napose pročelje, posjeduju estetski i simbolički naboj. Svaki od ta tri korpusa ima zaseban krov.

Glavna dvorana razdijeljena je u tri broda. Visoki, vitki stupovi nose polukružne lukove kojima je srednji brod odijeljen od pobočnih brodova. Stupovi nose i galerije. Aron ha-kodeš, snješten u plitkoj pravokutnoj niši širine srednjeg

broda, čini kompozicijsku cjelinu s almemorom postavljenim na uzvišenu podiju, ograđenom dekorativnom ogradičom s naglašenim mjestom za propovijed. Srednji je brod pojasnicama podijeljen u tri traveja, a svaki je nadsveden kupolastim svodom (češka kapa, Böhmische Kappe). Iluzionističkim oslikom, koji se razabire na fotografiji iz 1880. (3) svodovi se prikazuju kao rebrasti. Rebra šesterodijelnog svoda presjecaju četiri rebra na poziciji pandantiva, tako da nastaje središnje šestorokutno polje, diferencirano bojom. I rebra i polja upućuju na simobliku šestokrake zvijezde. Pobočni brodovi podijeljeni su također u tri traveja, nadsvedena baldahinskim svodovima.

Tlocrtom i unutrašnjom razdiobom zagrebačka sinagoga predstavlja pročišćen i utvrđen model reformističke sinagoge.

Kompozicija glavnog pročelja s dominantnim, izvučenim i povišenim srednjim rizalitom i dvoma simetričnim postranim nižim dijelovima održava unutrašnju razdiobu u tri broda. Prostorna struktura razabire se u horizontalnoj i vertikalnoj artikulaciji pročelja – i glavnog i postranih. Zonu prizemlja glavnog pročelja obilježavaju trolučni ulaz i bifore, a zonu prvoga kata visoka trifora nadvišena luka, bogata dekorativnog unutrašnjeg raščlanjenja, te četverolisne rozete na stubišnim korpusima. Potonja dva tipa preuzeta su iz bečkog uzora. U prizemnoj zoni postranih pročelja javljaju se

12. Tlocrt prizemlja i prvoga kata, kompjutorska rekonstrukcija, 1:200
 12. Plan of the ground floor and the first floor, computer reconstruction, 1:200

bifore, kao i na središnjem pročelju, a u zoni prvog kata prozori preuzeti iz bečkog uzora. Oni naznačuju tri traveja kojima je podijeljena unutrašnjost.

Simetrija i jasnoća (čitkost) odlikuju Kleinovu arhitektonsku koncepciju.

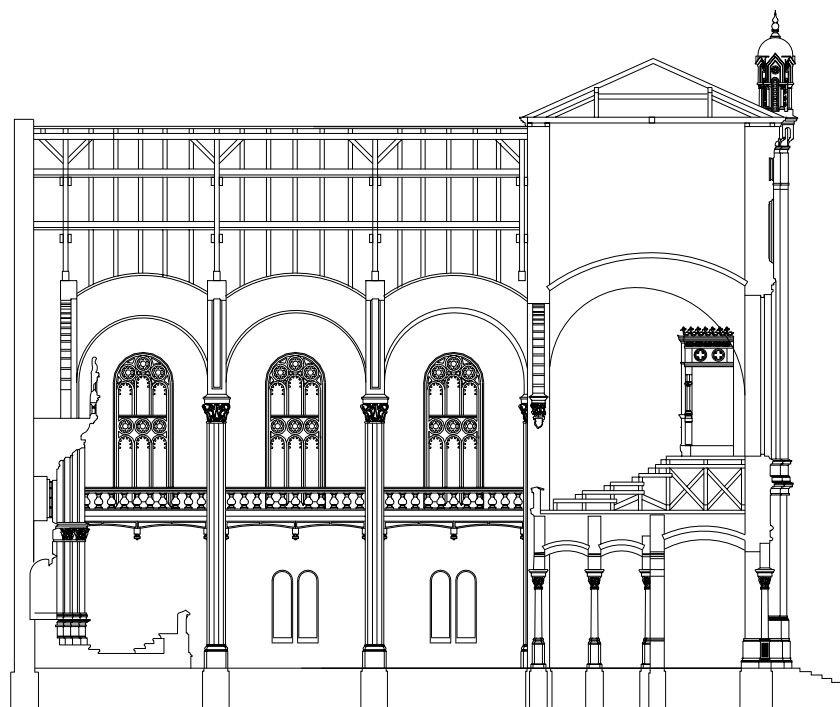
Najveću pozornost posvetio je dvoma najvažnijim nositeljima simboličkih poruka i reprezentacije: pročelju i aronu ha-kodešu s almemorom.

Klein je od Förstera preuzeo lik pročelja, ali mu je izmijenio karakter. Vladimir Bedenko upozorava na promjenu proporcija volumena i otvara tine pitanje bi li se monumentalno pročelje bečke sinagoge moglo prenijeti u znatno manje mjerilo a da se ne proizvede učinak karikature, riječju: patetičnog patuljka. Drukčijom formom i razmještajem otvora u istom, zadanom okviru Klein je strukturalno i semantički preuredio Försterovu koncepciju hramskog pročelja, i tako stvorio inačicu prilagođenu zacijelo drukčijem (urbanom, duhovnom) kontekstu. Odbacio je najsnažniji, staroorijentalni motiv visokog portala i dao prednost bizantiniziranim oblicima otvora s nadvišenim polukružnim lukovima, a u dekoru je reducirao udio staroorijentalne i islamske motivike. Tako je ispustio napadan motiv gustog niza akroterija na završnom vijencu, ali je *maurski* karakter održao frizom ornamentiranih ploča na završnom vijencu i parapetnoj zoni pr-

voga kata, te motivom manje Försterove rozete s upisanom arabskom. Ona se javlja na stranama pročelja, postrano i na istočnoj strani.

Na pročelje Klein diskretno uvodi jednoznačno židovske znamenice. Iznad portala dekorativan je hebrejski natpis s biblijskim citatom (Psalmi, 118,26) koji znači: *Blagoslovljen koji dolazi u imenu Jahvinu, blagoslivljamo vas iz doma Jahvina*, a strofa je himne zahvalnice iz obreda blagdana Sukot i pjeva se pri svečanom ulasku u hram.⁴⁵ U unutrašnju strukturu visokih prozora nadvišena luka, koji se javljaju kao dominantan motiv na pročelju i postranim brodovima, uvodi šestokraku zvijezdu, *magen David*.⁴⁶ Ona je upisana u kružnice mrežišta inspiriranih gotičkim shemama, no bez uporabe gotičkih oblika. (Kasnijom preinakom prozora taj je motiv nestao, ali je zadržana shema raščlanjenja s dvodijelnom horizontalnom podjelom.) Davidov štit uključen je u ukupni sustav dekoracije.

No dok je uravnoteživanjem bizantskih, islamskih i romaničko-gotičkih motiva modificirao stilsko – orijentalno, *maursko* – određenje uzora, horizontalnom je podjelom pročelja u dvije zone, poput prizemlja i kata pridao hramu profaniji karakter. Visok trodijelni prozor kojim je rastvoreno pročelje, a napose nimalo nevažan detalj – sat smješten u središnjoj osi, ispod Ploča Zakona (*luhot*), vode sinagogu u blizi-

13. Uzdužni presjek, kompjutorska rekonstrukcija, 1:200
13. Longitudinal section, computer reconstruction, 1:200

14. Pobočno pročelje, kompjutorska rekonstrukcija, 1:200
14. Side facade, computer reconstruction, 1:200

15. Unutrašnjost, pogled na zapadnu stranu (predvorje), kompjutorska rekonstrukcija

15. Interior, view of the west side (vestibule), computer reconstruction

16. Unutrašnjost, pogled na istočnu stranu s aronom ha-kodešom, kompjutorska rekonstrukcija

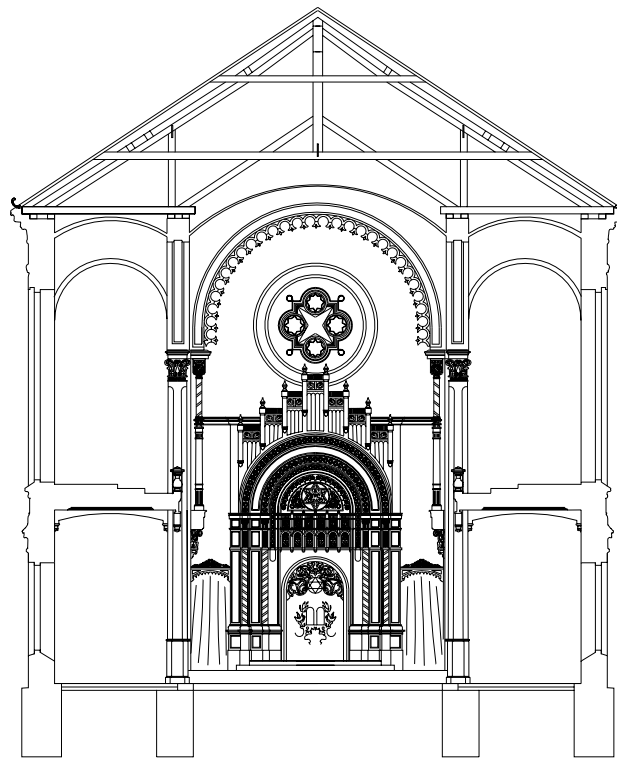
16. Interior, view of the east side featuring aron ha-kodesh, computer reconstruction

nu tradicionalnih reprezentativnih tipova javnih palača. U Donjem gradu, novom središtu Zagreba, ona je uistinu bila prva javna građevina. Navijestila je mjeru reprezentativnosti koja će se potvrditi u doba zrelog historicizma. Svojim je stilom ostala iznimkom; ujedno najizraženijim svjedočanstvom ranog, romantičnog historicizma.

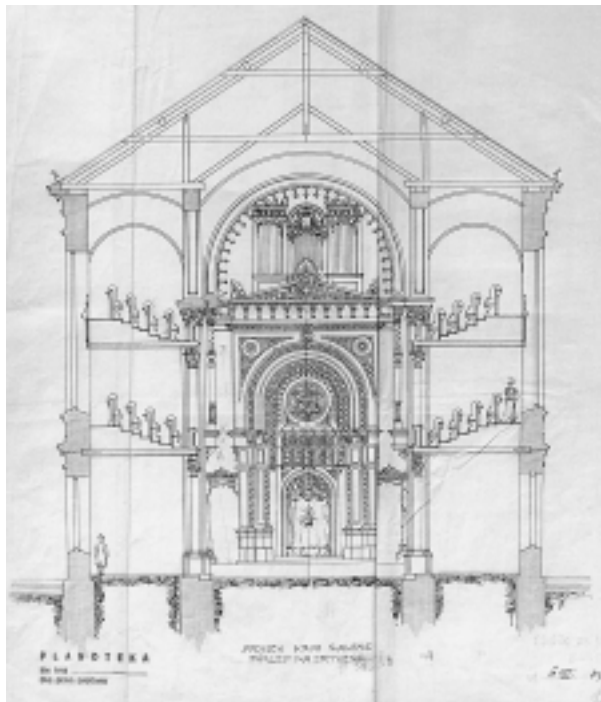
Unutrašnjost nema kompleksno manifestan karakter kao pročelje. (3, 16) Svečan i gotovo raskošan sakralni ambijent čine estetski i simbolički elementi što ih kao uzor nudi i Försterova bečka sinagoga, a i druge reformističke sinagoge toga doba. *Maurški* je dekor: sva plastička optočenja lukova, pojedinih ploha i segmenata u sadri, a također i ornamenti različitih oslika, što se razabiru na jedinoj čitkoj povijesnoj fotografiji interijera (iz 1880.) koja ne odaje ništa o koloritu. Poput Förstera, i Klein naglašava dva velika nasuprotna arhivolta srednjega broda što uokviruju nišu istočne strane i zapadnu galeriju s orguljama poput trijumfalnih lukova karakterističnim i popularnim motivom gusto nanizanih sitnih lukova (Zackenbogen), koji djeluju poput čipkasta obruba. Taj se motiv u različitim aplikacijama javlja na više mjesta izva-

na i unutra. Kao i u bečkoj sinagogi, glavni su nosivi stupovi parafraza vitkih maurskih stupova, no oni tu nisu izvedeni u lijevanom željezu, nego su kameni. Vitkoća se postiže izrezivanjem uglova stupa kvadratična presjeka, tako da se žlijebom zamjenjuje brid. Kapitel tih stupova i pilastara je parafraza korinškog kapitela. Originalniji je kapitel stupova iz predvorja. (17) Nosi ga kanelirani stup s prstenom, a sastoji se od struka palminih listova koji nosi razvijene listove loze što se uvijaju u volute sa cvijetom u sredini. Oblikovanje listova veoma je dinamično i trodimenzionalno; upućuje na kasnogotičke uzore. Impost kapitela urešen je nizom medaljona s upisanom šestokrakom zvijezdom. Taj lijepi element reprezentativne fronte, odnosno ulaza, nosi jednoznačno židovsku simboliku: *magen David*, te lozu i palmino lišće, koji se oduvijek javljaju u židovskoj likovnoj umjetnosti.

Oblikovanje istočne strane s aronom ha-kodešom uz neke je razlike gotovo preuzeto iz Försterove bečke sinagoge. (18) Pлитka je niša naglašena bogato urešenim arhivoltom što ga nose vitki stupići francuskog reda, postavljeni na konzoli u visini galerije. On ujedno okviruje rozetu, koja nije kao u

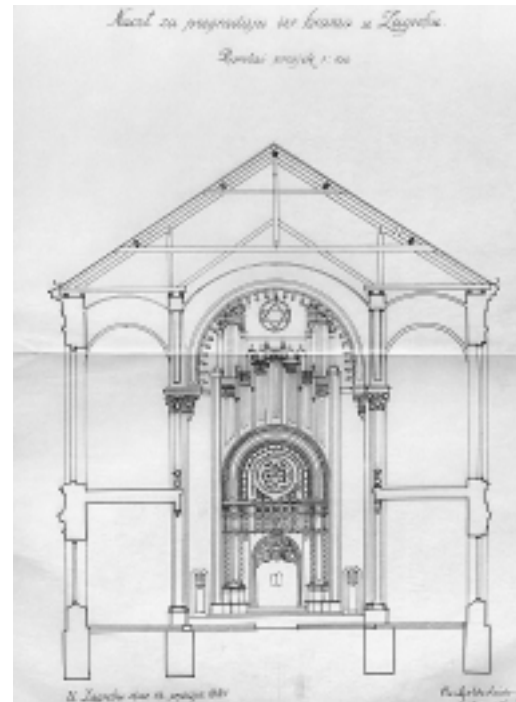

18. Poprečni presjek s aronom ha-kodešom, kompjutorska rekonstrukcija
 18. Cross section featuring aron ha-kodesh, computer reconstruction

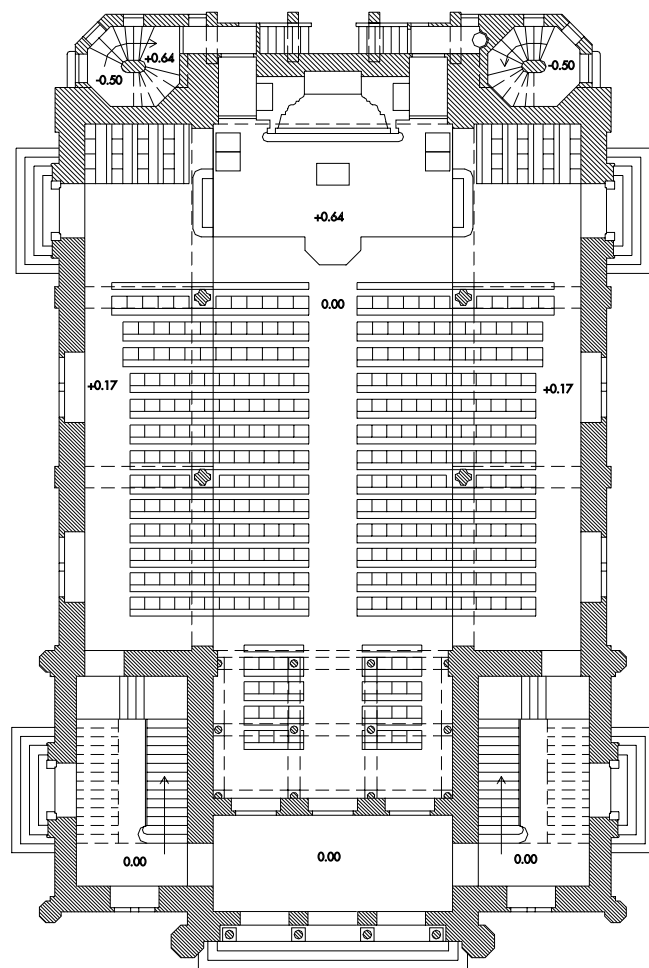
19. Nacrt za pregradnju sinagoge, Lav Hönigsberg i Julio Deutsch, 1903. (Uprava za zaštitu spomeničke baštine Ministarstva kulture RH, Planoteka, Ostavština atelijera Hönigsberg i Deutsch, RZF 93/33 A 7)

19. Design for the remodelling of the synagogue, Lav Hönigsberg and Julio Deutsch, 1903 (Croatian Ministry of Culture's Board for Protection of Cultural Heritage, plan archives, Legacy of the Hönigsberg and Deutsch Studio RZF 93/33 A 7)

20. Nacrt adaptacije niše s aronom ha-kodešom, Oton Goldscheider, 1921. (kao 19, RZF 93/33 A 27)

20. Design for the remodelling of the niche featuring aron ha-kodesh, Oton Goldscheider, 1921 (same as 19, RZF 93/33 A 27)

21. Tlocrt prizemlja nakon adaptacije, kompjutorska rekonstrukcija
21. Plan of the ground floor after the remodelling, computer reconstruction

Beču slijepa, nego kroz arabesku svog mrežišta propušta dnevno svjetlo s istoka i pridonosi dramatičnijem igri svjetla što se u sinagogi stječe iz različitih izvora. Rozetu, upisanu u krug, optočuje pet medaljona. Oni su simbol Petoknjižja, Tore. Sadržje hebrejski natpis: *Savršen je zakon Jahvin – dušu krijepi* (Psalmi, 19,8). Posrijedi je citat iz Davidova psalma *Jahve – Sunce pravde*, koji pripada himnama hvalospjevima i sadrži drevnu orijentalnu simboliku: sunce označava pravdu i zakonodavca. Ona izravno upućuje na Toru, a posredno na Davida, odnosno izraelsko kraljevstvo, Jeruzalem i Hram, nosi, dakle, mesijansku poruku. Kompozicija s rozetom, medaljonima i citatima oslanja se na islamske uzore, gdje kaligrafski ispisani tekstovi uz svoju informacijsku imaju i izrazito dekorativnu funkciju.

Sam aron-ha-kodeš ispod tog aranžmana ima bogat plastični, stepenasto uvučen okvir. Čine ga više sljubljenih lukova različito ukrašenih profila, što ih prema uzoru romaničkih portala naizmjenice nose pilastri i vitki tordirani stupići. I potonji posjeduju simboličko značenje: forma im se od XV. stoljeća povezuje sa stupovima Svetinje nad svetinjama Salomonova hrama⁴⁷ i ulazi u kršćansku ikonografiju. Ne nose samo židovsku, nego i univerzalnu simboliku. Unutar arhivolta

još je jedan simbol: *magen David*, neposredno iznad paroheta koji zastire reprezentativne svitke Tore zagrebačke sinagoge. Arhivolt ima nadgrađe: stepenasti zabat, čija struktura i fijale podsjećaju na zabate sjevernogotičkih vijećnica, a i na legendarnu prašku srednjovjekovnu sinagogu Altneuschul.⁴⁸ Simbolički on bi kao abrevijatura grada mogao upućivati na Jeruzalem i time Hram, dakle sadržavati mesijansku tendenciju, ali kao citat glasovite dijasporne sinagoge pozivati na europsku tradiciju. To tumačenje obilježava ga ambivalentnim.

Količina simbola mami na interpretaciju. Većina od njih u svom značenjskom sklopu sadrži i mesijansku poruku, to jest izražava nadu u povratak Cionu. To je pak u idejnoj suprotnosti s reformističkim karakterom sinagoge i reformističke službe božje, iz koje su izbačene molitve za povratak u pradamovinu, obnovu Hrama i novi Jeruzalem mesijanskog doba, jer se sinagoga poima kao hram uspostavljen u dijaspori. Drugim riječima: znači li to oznaku ambivalentnosti zajednice ili čak ideološku (ortodoksnu), zacijelo rafiniranu subverziju u reformističkom hramu? I još: tko bi to mogao potaknuti? Franjo Klein zacijelo ne. U svim elementima očito i ne treba tražiti dublja, smjerana ideološka značenja, kak-

va je današnji ikonološki senzibilitet sklon iščitati iz njih. Vjerojatno se Klein poziva na dominantan semantički sloj simbola, pa, primjerice, pet medaljona i biblijske citate rabi jednoznačno kao oznaku Tore, a *magen David* kao obilježje židovstva. No i on i tordirani stupići, unatoč svojoj simbolici, pripadaju popularnom dekorativnom inventaru. I motiv zabata neosporno ima dekorativnu vrijednost. Čini se da je Klein ovdje gdje se javila nužnost simboličnog označavanja uspio uspostaviti određenu vrijednosnu ravnotežu između simbolike i dekora i tako zacijelo potvrdio jednu od svojih mogućnosti koju možda nisu poticale druge zadaće.

Kako bilo, za zagrebačke je Židove sinagoga bila hram. Hram je značio središte i osovinu barem za ono vrijeme koje je bilo doba nade. Bio je dokument i spomenik izbora, koji je konačno i brutalno osporen godine 1941.

U sedamdeset i četiri godine svog vijeka sinagoga je doživjela samo jednu veću preinaku. Ona se najavila na prijelomu stoljeća, kada zagrebačka Izraelitska bogoštovna općina broji 3237 članova i u sinagogi, napose u doba velikih blagdana, nema dovoljno mjesta za vjernike. Adaptacija je povjerena najuglednijem i najvećem zagrebačkom arhitektonskom atelijeru Lea Hönigsberga i Julija Deutscha, koji su pripadnici Općine. Od 1901. do 1903. oni su izradili nekoliko varijanti adaptacije. Tom korpusu nacrtu pripada i nekoliko skica olovkom. Mjesta se naumilo dobiti premještanjem orgulja iza arona ha-kodeša i ugrađivanjem po još jedne galerije u pobočnim brodovima. (19) Pozornost se najviše posvećivala oblikovanju niše: u svim se varijantama uklanja rozeta s medaljonima i zabat, na mjesto kojih se postavljaju orgulje u dekorativnim aranžmanima. U posljednjem nacrtu tog korpusa nacrtu adaptacije, s nadnevkom siječanj 1904., odustaje se od galerija. Prijedlozima preuređenja u nišu se uvodi estetski nered i reducira simbolički sadržaj. Namjeravani zahvat nije izveden, iako su nacrti uručeni Gradskom poglavarstvu na odobrenje.

Tek 1921. godine, kada je Općina narasla na 5970 članova, dolazi do pregradnje istočnog dijela. Orgulje se premještaju iznad arona ha-kodeša, a na istočnu se frontu u njezinoj punoj širini dograđuje uski trakt koji sadrži galeriju za orgulje i stubišta. Projekt je izradio Oton Goldscheider (1890.–1934.), od 1904. suradnik, od 1914. suvlasnik atelijera Hönigsberg & Deutsch, a od 1921. samostalni arhitekt.⁴⁹ Adaptacijom se preobražava niša s aronom ha-kodešom: nestaje rozeta s medaljonima, zabat se produžuje, a iza njega se postavljaju orgulje i mali medaljon sa šestokrakom zvijezdom, *magen David*. Već naglašen zabat flankiraju dva poligonalna stupa – očit simbol biblijskih stupova Jahina i Boaza. Tako interpretiran zabat postaje glavnim estetskim i simboličkim elementom scenografije arona ha-kodeša. Adaptacijom je broj mjesta od 488 povećan na 708. Zahvat potvrđuje fotografija objavljena 1927. u godišnjaku Općine, a na fotografijama rušenja razabire se armiranobetonska konstrukcija dogradnje.

Iz 1930. i 1931. potječu nacrti za još jednu adaptaciju ugradnjom čak po dvije galerije s ciljem dobivanja 944 mjesta i podzemne komore centralnog grijanja na jugoistočnom dijelu. Projekt sadrži prijedlog preuređenja prozora na pobočnim brodovima. Potpisuje ga Aleksander Freudenreich, koji je nakon smrti Julija Deutscha godine 1922. s njegovim sinom Pavlom preuzeo atelijer Hönigsberg & Deutsch i preimenovao ga u Freudenreich & Deutsch. Od zahvata izvedena je 1933. tek komora centralnog grijanja. Te je godine u zagrebačkoj Općini osnovan odbor za pomoć Židovima iz Njemačke, koji je do 1940. zbrinuo 50 000 izbjeglica.

Nije izvjesno kada su preuređeni prozori, o čemu svjedoče međuratne fotografije. Nekoliko Zagrepčana koji su zalazili u hram prisjetili su se prigodom kompjutorske rekonstrukcije obojenja unutrašnjosti – nebesko modrog, i zlatnih zvijezda na svodovima. Židovi među njima pamte tordirane stupiće, ogradice almemora, parohete i vječno svjetlo, *ner tamid*. Sjećaju se i orgulja, koje su cijenili zagrebački glazbenici, napose Franjo Dugan.

Na mjestu srušene zagrebačke sinagoge izrađena je 1959. robna kuća u montažnoj konstrukciji kao privremena gradnja. Godine 1971. u Urbanističkom zavodu grada Zagreba izrađen je program za uređenje bloka Praška ulica – Petrinjska ulica – Trg Republike – Trg N. Š. Zrinjskoga u koji je uključeno pitanje gradnje trajnog objekta robne kuće Standard konfekcije. Arhitektonski natječaj za robnu kuću raspisan je 1977. godine. Prvu nagradu dobio je Boris Morsan, s teamom Ivan Maurović, Bojana Bosanac i Gordana Holjac. Projekt nije izveden. Dana 31. 12. 1980. godine izgorio je privremeni objekt robne kuće. Godine 1986. tadašnji predsjednik Židovske općine Zagreb Slavko Goldstein javio se idejom da se na mjestu srušene sinagoge izgradi židovski kulturni centar, s memorijalnom sinagogom, muzejom i manjim pratećim sadržajima.⁵⁰ Ta je ideja obnovljena i razvijena devedesetih godina u očekivanju povrata zemljišta u posjed i vlasništvo Židovskoj općini Zagreb. U međuvremenu tu je uređeno parkiralište. Posljednjih dana 1999. godine zemljište je napokon vraćeno Židovskoj općini Zagreb.

Za sada na mjestu sinagoge još je parkiralište. Na sinagogu prolaznike podsjeća tek spomen ploča na zidu susjedne kuće s natpisom na hebrejskom i hrvatskom jeziku: »*Na ovom mjestu stajala sinagoga zagrebačke židovske zajednice sagrađena 1867. i srušena po fašističkim vlastima 1941. Postavila Židovska općina Zagreb 1986.*« Obris sinagoge, što ga je slikar i dizajner Alfred Pal izveo iz fotografije Ivana Standla, amblem je Židovske općine Zagreba i zacijelo simbol njezinog identiteta.

* Zahvaljujem prof. dr. Nadi Grujić i prof. dr. Radovanu Ivančeviću na pomoći u analizi sinagoge, a prof. dr. Vladimiru Bedenku, prof. dr. Ivi Goldsteinu, prof. dr. Ognjenu Krausu, predsjedniku Židovske općine Zagreb i prof. dr. Viktoru Žmegaču, na relevantnim primjedbama.

17. Kapitel stupa predvorja (Židovska općina Zagreb). Naden je među ruševinama sinagoge neposredno nakon drugog svjetskog rata

17. Capital of a vestibule column (Zagreb Jewish Community). It was found among the ruins of the synagogue right after the Second World War

Bilješke

1

L. Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački graditelji*, u: *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb 1983. – **D. Kisić**, *Porušena sinagoga, Praška 7, kulturno-historijska analiza i valorizacija objekta*, u elaboratu: *Konzervatorska studija bloka Trg Republike – Praška – Zrinjevac – Petrinjska*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb 1989. – **O. Maruševski**, *Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 17/2, Zagreb 1993. – **V. Bedenko**, *Franjo Klein i razvoj historicističke arhitekture u Zagrebu*, katalog izložbe *Historicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2000. – **Z. Karač**, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, u katalogu izložbe *Historicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2000. – Prvi opis sinagoge objavio je **A. Hudovski**, autor prvog vodiča grada Zagreba, *Zagreb i okolica, kašiput za urodjenike i strance*, Zagreb 1892. U stalnom postavu Muzeja grada Zagreba iz 1997. sinagogi je posvećena sekvenca s maketom, sačuvanim umivaonikom, dvije kamene ploče i fotografijama iz XIX. stoljeća (v. i *Vodič po stalnom postavu Muzeja grada Zagreba*. Zagreb 2000.).

2

Izložbe su održane od 15. do 29. 12. 1996. u Muzeju Mimara, te od 26. 9. do 8. 10. 1997. u Galeriji Forum u Zagrebu. Organizator izložbe: Židovska općina Zagreb, koncepcija izložbe: Snješka Knežević i Aleksander Laslo, tekst kataloga: Snješka Knežević.

3

Uprava za zaštitu spomeničke baštine Ministarstva kulture RH, Platanoteka, Ostavština atelijera Hönigsberg i Deutsch.

4

Rekonstrukcije su izradili arhitekti Ivana i Tomislav Kušan na temelju analize sačuvanih nacrti i fotografija.

5

Talmud (hebr. učenje) postbiblijski zbornik, sistematiziran u 22 knjige od otprilike 2,5 milijuna riječi. U potpunjenje je Pisanog zakona, Tore, naziva se i Usmenim zakonom (Tora še-beal pe), jer je utemeljen na usmenoj predaji koja se počela zapisivati od III. st. Sadrži različita tumačenja i komentare Biblije, te golemu građu o religijskim i svjetovnim običajima, elemente gotovo svih područja znanja, zakone, zakonske prijedloge, rješenja i odredbe Sanhedrina (vrhovne političke, pravne i religijske institucije u grčko i rimsko doba), palestinskih patrijarha, učenjaka babilonijskih akademija i rabinskih autoriteta. Osnovni, raniji dio Talmuda je Mišna (hebr. ponavljanje, utvrđivanje) ili Druga Tora, iz kojeg proizlazi Gemara (hebr. dopunjavanje). Kako se Mišnu izučavalo u Palestini i Babiloniji, postoje dva talmuda: palestinski ili jeruzalemski, završen krajem V. st., i babilonijski, završen VI.–VII. st. Uz Bibliju, Tanah, Talmud je najveći pisani spomenik židovske kulture. Određivao je ukupni život postbiblijskog židovstva sve do emancipacije u XIX. st.

6

Tora (hebr. nauk), Pentateuh, Petoknjžje, prvi dio Biblije. Sastoji se od pet knjiga: Beresit–Postanak, Šemot–Izlazak, Vajikra–Levitski zakonik, Bemidbar–Brojevi, Devarim–Ponovljeni Zakon. Konačna redakcija Petoknjžja završena oko 400. pr. Kr. Zajedno s dvije kasnije kanonske knjige – Proroci i Spisi – čini Hebrejsku bibliju – Tanah (Ta Na Kn: Tora, Nevi'im, Ketuvim) ili Svete spise (kitvei ha-kodeš). Ona sadrži 24 knjige. – Tora slovi kao temeljni židovski religijski zakon iz kojeg se izvode duhovna i etička načela ukupnog života. U užem smislu Tora se obilježava kao Božja objava na Sinaju i pet knjiga Mojsijevih. Rabinska tradicija razvila je predodžbu o božanskom porijeklu Tore, koja je postojala prije nastanka svijeta i sadrži njegov nacrt. U kabali, židovskom misticizmu, Tora se razmatra kao organizam, ime Božje i božanska riječ beskonačna značenja, te se često izjednačuje s predegzistentnom mudrošću. – Dijelovi Tore čitali su se u Hramu i sinagogama. Tradicionalno se rukom prepisuju na ukrašeni svitak pergamenta i u sinagogi čuva u Svetom ormaru.

7

O njemu svjedoči Biblija: Prva knjiga o Kraljevima, 6–8, nastala između 620. i 607. pr. Kr., Druga knjiga Ljetopisa, 2–4, nastala mnogo kasnije, te Jeremija, 52.

8

Menora pripada kulturnom inventaru Svetog šatora, a također i Drugoga hrama. Opisuje se u Bibliji, Knjiga Izlaska 37, 17–25, i Zaharija 4, 2. Izvedena je iz staroorijentalnog motiva drva života, simbolizira duh Božji i Toru, koja se izjednačuje sa svjetlošću. Nakon propasti Hrama simbolizira židovski narod i postaje najčešćim simbolom u židovskoj umjetnosti. U antičkoj sepulkralnoj umjetnosti upaljena simbolizira vječni život; u srednjovjekovnoj iluminaciji zajedno s ostalim hramskim obrednim predmetima simbolizira Treći hram mesijanskog razdoblja, odnosno zaziva nadu u Mesiju. Od baroka čest je motiv u opremi Tore. Godine 1948. postaje službenim amblemom Države Izrael.

9

O Zerubabelovu hramu svjedoči Biblija, Knjiga Ezrina, 3–4, 5–6, 16, Knjiga Nehemijina, 6, 10, 10, 37 i 12, 44 (Hram se tek spominje). O Herodovu hramu mnogo opširnije svjedoči židovski historioграф Josip Flavije (Flavius Josephus, 37.–38. – poslije 100.), koji je vidio Hram i njegovo razaranje, u djelima *Antiquitates* XV. 1 i *Bellum Judaicum* V. 5., nastalima poslije 70. godine.

10

Biblija, Proročke knjige, Ezekiel, 40–43, traktat Midot iz Mišne (o mjerama i uređenju Hrama) i hramski svitak iz Kunrana, poznat od 1960.

11

Biblija, Knjiga izlaska, 25–32 i 35–39, 40. U Drugoj knjizi o Samuelu, 7, 11–17, najavljuje se podizanje Hrama.

12

Iako se iz nejasnih, dijelom proturječnih biblijskih navoda ne razabiru stvarni izgled stupova i njihovih kapitela, veličina i mjesto ispred Hrama, oduvijek je postojala svijest o njihovu visokom simboličkom značenju. Ono se ponajprije zasniva na imenima ugraviranima u stupove, koja se ne mogu točno odgonetnuti, ali upućuju na čvrstoću i postojanost, odnosno snagu i moć, što znači božansko utemeljenje Hrama i vjere postojanošću i snagom. Kapiteli u obliku mogranja upućuju na plodnost, a na to i tumačenje Jahina kao aktivnog principa (muškosti) a Boaza kao pasivnog principa (ženskosti). Na ulazu u svetište i stjecište božanskih sila simboliziraju duhovnu plodnost. Simboličko značenje ima i bronca, sveta kovina, simbol saveza između neba i zemlje i postojanosti tog saveza. Od II. st. pr. Kr. tumače se kao drvo života (Baal) i drvo istine. U kršćanskoj biblijskoj egzegezi tumače se kao simbol svetaca koji sada nose Crkvu a krasit će je i na kraju svijeta, čime se motiv nošenja povezuje s klasičnim motivom stupa kao uresa. Tipološki se tumače kao proroci Starog i apostoli Novog zavjeta. U eshatološkoj interpretaciji stupovi znače izbor dobra i prokletstvo zla. Kao simboli Hrama Jahin i Boaz javljaju se u interpretaciji Svetog ormara i na pročeljima sinagoga.

13

Riječ ulam (ili elam) potječe od akadске riječi ellamu, koja znači prednja strana, fronta. Pojam hekal povezuje se s ugaritskim hkl i akadskim ekalu, izvedenima iz sumerskog é-egal, i znači velika kuća, palača ili kuća Božja. Etimologija riječi debir je nejasna. U ugaritskom dbr znači posvećeno mjesto. Josip Flavije, koji piše grčki, izbjegava riječ debir i služi se riječju adyton, što u drevnim hramovima i proročistima označuje mjesto u koje ne može ući nitko osim posvećenih osoba.

14

Kozmološku interpretaciju Hrama utemeljuju već u 1. st., neposredno poslije njegova razaranja, židovski helenistički filozof Filon Aleksandrijski (Philo Judaeus, oko 20.–40.) i historioграф Josip Flavije.

15

De postrema Ezechielis Prophetiae Visione Joannis Baptistae Villalpandi Cordubensis e Societate Jesu, u trosvečanom monumentalnom djelu *In Ezechielem Explanaciones et Apparatus Urbis ac Templi Hierosolymitani. Commentariis et Imaginibus Illustratus*, objavljenu 1596.–1604. u Rimu.

16

Das Prinzip Hoffnung, pogl. 38, Frankfurt 1959.

17

Farizeji, religiozno-politička stranka u Judeji (II.–I. st. pr. Kr.), opozicija saducejskoj hramskoj aristokraciji i vladalačkoj dinastiji Hasmonjeja. Kult zasnivaju na Tori i usmenoj tradiciji, izlaganju i tumačenju zakona sadržanih u njima. Održavanjem Zakona očekuju individualni spas duše poslije smrti i uskrsnuće tijela u mesijansko doba. Protivnici ekskluzivnosti svećeničkog staleža, smatraju sebe čuvarima Zakona i vođama naroda. Teže uključivanju vjernika u kult kao sudionika, drugim riječima njegovoj laicizaciji.

18

Sveti ormar sadrži posttalmudsko simboličko značenje. U Mišni ga obilježava riječ teva (Noina arka), koju i danas upotrebljavaju sefardi. Aškenazi ga od srednjeg vijeka obilježavaju riječju aron ha-kodeš (sveta arka), što je ime za Zavjetni kovčeg i općenito se uvriježilo. Očita je aluzija na hramsku Svetinju nad svetinjama. Kao što je ona u Svetom šatoru i debiru hrama od hekala odijeljena zastorom, odnosno velom, tako i Sveti ormar u sinagogi zastire parohet, zavjesa od skupojane, bogato izvezene tkanine.

19

Aškenaz, prema Bibliji, Postanak 10, Noin potomak, prema Jeremiji 51, 27 zemlja na gornjem Eufratu; u XVI. stoljeću naziv za Skandinaviju. U srednjem vijeku naziv za Njemačku, a u kronikama križarskih ratova orijentalnih općina za Nijemce. Od XIV. st. naziv za Židove, emigrante iz Njemačke, također i za one iz Francuske, Engleske i sjeverne Italije. Polazeći od pokreta haside aškenaz (pobožni Nijemci) na prijelomu XII. u XIII. st. razvili vlastitu tradiciju, ritual i jezik (jidiš). Od XVIII. st. aškenasku kulturu u Poljskoj i Litvi obilježava pobožni pokret hasidizam. Početkom XIX. st. aškenazi čine 90 % svih Židova u svijetu. – Sefard, hebr. ime za Španjolsku, potom za Židove koji su živjeli u Španjolskoj i Portugalu prije protjerivanja 1492., odnosno 1496., potom i za one u jugoistočnoj Europi, sjevernoj Africi, Aziji, ali i Holandiji, Engleskoj, sjeverozapadnoj Njemačkoj i Americi. Održavaju tradiciju babilonijskog židovstva i do kraja XV. st. bitno obilježavaju razvoj europskog židovstva, a Europi prenose arapsku znanost i grčku filozofiju. Od aškenaza se razlikuju vlastitim govorom (ladi-nom) i poimanjem vjerskih zakonskih propisa i odredbi (halaha) na temelju samosvojne interpretacije Babilonijskog talmuda.

20

Halaha (hebr. put; putokaz) pojam ukupnosti vjerskih zakona nastalih proučavanjem i interpretacijama propisa i zabrana usmene i pismene predaje. Halaha je podvrgnuta povijesnoj mijeni, što se izražava različitošću rabinskih škola i nizom kompendija. Pojedini se naputci utemeljuju pozivanjem na dugu tradiciju ili priznati autoritet. U rabinskom razdoblju haličke su zbirke Mišna, Tosefta, različiti midraši, babilonijski i palestinski Talmud, a u posttalmudskom razdoblju Mišne Tora Mose ben Maimona (Maimonida), te Šulhan aruh Josefa

Karoa. – **Josef ben Efraim Karo** (1488.–1575.) u svom glavnom djelu *Bet Josef* sistematizira različita halahička poimanja i iznosi povijest kabale. Iz njega je izveo svoje najuglednije djelo *Šulhan aruh* (*Pokriven stol*), kompendij sefardske halahičke tradicije. **Mose Isserles, ReMa** (1525.–1572.), zvan Maimonidom poljskog židovstva, svojim najznamenitijim djelom *Mappa* (*Prostirač*) komentira *Šulhan aruh*. Oba djela predstavljaju najmjerodavniji halahički zakonik za ortodoksno židovstvo.

21

Reforma, pokret u aškenaskom židovstvu ponikao u Njemačkoj oko 1800., kada Židovi iz izolacije geta ulaze u europsko društvo. Nova situacija zahtijevala je usklađivanje baštinenih običaja s novom duhovnom i kulturnom sredinom. Mjerilo židovskog identiteta postaje religijska svijest individuuma. Subjektivni doživljaj pri službi Božjoj postaje jednako tako važan kao i ispravno izvršavanje rituala. Na mjesto uvriježene deraše, predavanja kojim se tumači Biblija, dolazi propovijed, a predmoliteljevo pjevuckanje zamjenjuju korali izvježbanog zbora. Služba Božja znatno se krati i uskoro je prate orgulje. Umjesto hebrejskog uvodi se jezik sredine. Izostavljaju se molitve koje izražavaju nadu u povratak u Izrael, novi Jeruzalem i obnovu Hrama jer asimilirani Židovi dijasporu ne drže egzilom. Stoga se sinagoga shvaća kao novi Hram. Od tridesetih godina XIX. st. reformistički pokret produbljuje znanstvena i spekulativna teologija. Reformizam se brzo proširuje Europom. U Austriji se razvija »bečki ritual« koji ne dira molitve, ali teži svečanom ceremonijalu. On se proširuje u Mađarskoj i Galiciji zahvaljujući ugledu rabina Isaaka Noaha Manheimera (1793.–1865.).

22

Maurski je stil eklektičan poput *Rundbogenstila* (mješavine romaničkih, bizantskih, ranogotičkih, protorenesansnih i klasicističkih stilskih oblika). Oba nastaju potrebom diferencijacije i individualizacije različitih novih sadržaja koji postaju izazovima arhitekture. Prethode »čistim« neostilovima, koji se zasnivaju na egzaktnoj analizi ponajprije srednjovjekovnih, a potom i ostalih europskih stilova. – S islamskim stilovima europska se kultura upoznaje od kraja XVIII. stoljeća, a do sredine XIX. stoljeća poznati su svi važni spomenici islama, od Španjolske preko gornjeg Egipta, Bliskog istoka, Mezopotamije do Indije. Teorija još krajem XVII. stoljeća pretpostavlja arapski stil kao prethodnika gotike, a sredinom XIX. stoljeća opet ga razmatra u jeku intezivnog bavljenja gotikom, njezinim porijeklom i napokon njezinom visokom valorizacijom. Arapski ili maurski stil rabi se od kraja XVIII. stoljeća za profanu, najčešće privatnu arhitekturu (dvorce, vile, paviljone), a poslije za nove vrste: kolodvore, muzeje, kavane, kupališta. Od sredine XIX. stoljeća teorija preporučuje za sinagoge islamske stilove u uvjerenju da je nepoznata židovska arhitektura u biblijsko doba imala obilježja koja su se poslije razvila u poznatoj arhitekturi te regije. U sinagogama u Njemačkoj i srednjoj Europi neoislamski stil prevladava do devedesetih godina XIX. stoljeća. U unutrašnjosti se najviše javljaju maurski elementi, napose Alhambre, a na pročeljima egipatski, perzijski, često i bizantski i venecijansko-gotički. Svoju popularnost taj stil zahvaljuje dekorativnosti i raskoši formalnih mogućnosti.

23

Jedan od poznatih protivnika maurskog stila bio je židovski arhitekt **E. Oppler**, autor opće teorije sinagoge iz osamdesetih godina koja je do kraja stoljeća ostala najmjerodavniji priručnik (*Synagogen und jüdische Begräbnisplätze*, u: *Baukunde des Architekten*, sv. II, 2. dio, Berlin 1884. i 1899., drugo prošireno izdanje). Oppler se zalagao za primjenu stilova sredina i razdoblja u kojima su se Židovi potvrdili u sinagogalnoj arhitekturi, odnosno za tradiciju koju su stvorili u europskoj dijaspori.

24

Povijesna skica položaja Židova u Hrvatskoj i židovske zajednice u Zagrebu temelji se na tekstovima **M. Gross**, *Položaj i uloga Židova na početku modernizacije* (*Počeci moderne Hrvatske*, 360–369), *Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću* (zbornik *200 godina Židova u Zagrebu*), *Židovi u vrijeme proglašenja njihove građanske ravnopravnosti* (*Prema hrvatskom građanskom društvu*, 418–423),

A. Szabo, *Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine* (zbornik *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*), te na *Povijesti zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka*, dr. **G. Schwarz** (1872.–1942.), zagrebačkog rabina i nadrabina (1919.–1942.) i prvog historiografa zagrebačke Izraelitske bogoštovne općine. (V. Lit.)

25

Godine 1845. u sjevernoj Hrvatskoj živi nešto više od 2000 Židova (Hrvatska, Slavonija i Vojna krajina); 1857. u Civilnoj Hrvatskoj 5132; 1869. 8690.; 1880. 13 488; 1890. 17 261; 1900. 20 032; 1931. 21. 505; 1941. 25 000; 1945. 4000; 1995. oko 2500.

26

Lokacije kuća gdje su bile bogomolje, općinske institucije i groblja, iznose **G. Schwarz**, *Povijest zagrebačke židovske općine* (1939., str. 32, 34–35, 42) i **L. Šik**, *Domus Judaeorum*, 1927., str. 83, a detaljno ih opisuje **A. Laslo**, *Prilozi za građevinsku povijest općinske zgrade u Palmotičevoj 16: uz stotu obljetnicu gradnje*, u časopisu *Novi Osmat*, str. 29–30, 1998., oslonom na publikaciju **L. Dobronić**, *Stare numeracije kuća u Zagrebu*, Zagreb 1959., str. 88, 90, 205. Schwarz navodi prvu bogomolju u »Lukačićevoj kući«, no iz pregleda povijesnih numeracija kuća vidi se da su u Petrinjskoj ulici postojale dvije kuće Lukačić, kbr. 12 u posjedu obitelji Lukačić od 1833. do 1862, te kbr. 2 u posjedu od 1848. do 1880. Iz Schwarzovih i Šikovih navoda te uvidom u popise numeracija ne može se točno odrediti vrijeme kada su se u pojedinoj kući nalazile bogomolje. Primarni izvori ne postoje, jer je arhiv Izraelitske bogoštovne općine Zagreba dijelom uništen u doba NDH, a dijelom je u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, gdje je godinama gotovo nedostupan.

27

Programm bezüglich der Erbauung eines Bethhauses in der Agrar Israeliten-Gemeinde, Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, inv. br. 71/1.

28

Državni arhiv u Zagrebu (DAZ), Gradsko poglavarstvo Zagreba (GPZ), 7063/1867. Spis Izraelitske općine od 27. 1. 1862. sadrži izjavu Emanuela Pristera na njemačkom jeziku; odgovor Gradskog poglavarstva nosi datum 13. 3. 1862. Zemljište je iza kuće Jelačićev trg 13.

29

DAZ GPZ 7063/1867. ili 4052/1864.: dopis Izraelitske općine od 30. 3. 1864., s prijepisom zapisnika Gradske skupštine od 28. 4. 1864., čl. 11. Zemljište je na mjestu kasnije kuće Jelačićev trg 14.

30

Emanuel Prister poklonio je napokon zemljište i darovao 10 000 forinti Općini, koja mu je u znak zahvalnosti postavila kamenu spomenploču na zidu u predvorju sinagoge. Ploča je skinuta prigodom rušenja 1941.–1942. a sada je izložena u Muzeju grada Zagreba, inv. br. 5066. Ima natpis na hebrejskom i hrvatskom jeziku: »Spomen u slavu Manojla Pristera koji je svojim znamenitim darom ovom hramu temelj postavio«.

31

DAZ, GPZ 7063/1867. Predstavka Izraelitske općine 37/1865., riješena 28. 12. 1865.

32

DAZ, zapisnici Gradske skupštine iz 1865. (1. 7.). Tri vlasnika zemljišta, među njima Emanuel Prister, darovali su gradu potrebne dijelove svojih parcela za otvorenje ulice.

33

DAZ GPZ 7063/1867. Dopis Izraelitske općine od 10. 4. 1866. s molbom za očevid zbog utvrđivanja građevne linije i nacrtina za sinagogu. Očevid je održan 11. 4. 1866., a 17. 4. Općini su vraćeni odobreni nacrti. GPZ, Izvorni spis 181, 26. 6. 1869. s kupoprodajnim ugovorom za nekretnine na Jelačićevu trg 14 (kuće, vrtovi i spremišta) od 7. 8. 1866. Nekretnine su kupljene za svotu od 17.000 forinti,

koja se isplaćuju u tri obroka do 1869. Gradsko poglavarstvo obvezuje se da će cestu predati prometu do lipnja 1867. Predstavka Općine 42/1867. od 27. 3. 1867., kojom se Gradskom poglavarstvu javlja da će se kod Prve hrvatske štedionice založiti jamstvo za dvije uplate za 1868. i 1869. godinu zbog uzimanja zajma od 11. 000 forinti.

34

DAZ GPZ, zapisnici Gradske skupštine iz 1867. (24. 7., čl. 2). Ulica je na skupštinskoj sjednici 2. 4. i 6. 5. 1868. preimenovana i dobila ime austrijske princeze Marije Valerije.

35

Program za posvetljenje novogradjene bogomolje izraelitične bogoslovne općine u Zagrebu na dan 27. rujna 1867., Jevrejski historijski muzej u Beogradu. Narodne novine, 26. 9. 1867., *Agramer Zeitung*, 26. 9. 1867.

36

DAZ GPZ 7063/1867. Dopis Izraelitske općine 213/1867., 29. 9. 1867.

37

Godine 1879. odlukom vlasti utemeljena je Ortodoksna općina (20 do 25 članova), koja je postojala do 1906. godine, kada je ukinuta u skladu sa Zakonom o uređenju izraelitskih općina 87. 2. 1906. Njeno je osnovana 1926. i postojala je do 1941.

38

Franjo Klein projektirao je za Emanuela Pristera, predstojnika građevnog odbora Općine, adaptaciju njegovih hotela »Caru austrijanskom«, Ilica 4, 1865.–1866., kuću, Ilica 12, 1877.–1878., a za Josipa Siebenscheina, koji je vodio gradnju sinagoge od 1865. i poslije postao predsjednik Općine, kuću, Preradovićeve trg 3/Preradovićeve ulica 2, 1873.–1874. Neposredno prije sinagoge projektirao je pravoslavnu crkvu Sv. Preobraženja Gospodnjeg 1863.–1866.

39

V. Bedenko, *Franjo Klein i razvoj historicističke arhitekture u Zagrebu*, u katalogu izložbe *Historicizam u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 2000.

40

Svoje projekte prikazivali su često sami autori, tako: **L. von Förster**, *Ueber Synagogenbau* (govor prigodom posvećenja hrama u Leopoldstadtu, 18. 5. 1858.) u: *Allgemeine Zeitung der Judenthums*, XXII., 1858.; isti: *Das israelitische Bethhaus in der Wiener Vorstadt Leopoldstadt*, *Allgemeine Bauzeitung*, XXIV., 1859.; **O. Simonson**, *Der neue Tempel in Leipzig*, u: *Architektonisches Album*, sv. 2. 1858.–1859. *Die neue Synagoge in Frankfurt*, u: *Zeitschrift für Praktische Baukunst*, 20, 1860; o sinagogi u Stuttgartu: *Zeitschrift für Praktische Baukunst*, XXI., 1861. i *Die neue Synagoge in Stuttgart*, u: *Freya, Illustrierte Blätter für gebildete Welt*, II., 1862. *Die neue Synagoge in Berlin*, u: *Illustrierte Zeitschrift für Praktische Baukunst*, 1864.

41

Neposredno poslije izgradnje bečke sinagoge, a u doba gradnje zagrebačke sinagoge, u Bukureštu su arhitekti Enderle i Freiwald izgradili Templum Coral (1860.–1867.) kao potpunu kopiju Försterove bečke sinagoge. Ta sinagoga postoji i danas. Od poznatijih sinagoga projektiranih prema bečkom uzoru postoje Altschul u Pragu (1865.–1868.) arhitekta J. Niklase i sinagoga u Vercelliju (1878.) arhitekta G. Locarna. U Hrvatskoj na njega se uz zagrebačku sinagogu izravno veže sinagoga u Koprivnici (1875.–1876.), koja postoji i danas.

42

Harold Hammer-Schenk, 1981., bilj. 714, upućuje na publikacije o Ninivi, 1849.–1850. i 1853., Perziji 1843.–1854. i Babilonu 1839. u kojima je Förster mogao vidjeti crteže spomenika.

43

Nesredno prije zaključka o gradnji sinagoge (1855.) predsjednik je bio David Blum (1798.–1855.), trgovac, najjači poreznik Općine, politički aktivan krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina u borbi za građanska prava, nekoliko puta predsjednik Općine. Poma-

gao je Općini zajmovima i donacijama; za sinagogu je za života dao 600 a oporučno 300 forinti. Naslijedio ga je Jacques Jakov Epstein (1822.–1859.), poznat kao osnivač Humanitetsvereina (1846.), kasnije Društva čovječnosti, prve dobrotvorne organizacije u Zagrebu, kojoj u duhu ilirskog, ali i reformističkog pokreta namjenjuje i prosvjetnu funkciju; članovi su mu ugledni građani, među njima ban Josip Jelačić. U svom nastupnom govoru (1854.) Epstein se zalaže za konsolidaciju i izgradnju općinskih institucija, ali za godinu dana odustaje od predsjedničke dužnosti zbog problema s ortodoksima. Godine 1855. predsjednik je Josip Hochstädter (1817.–909.), pripadnik ortodoksne skupine, nakon osnutka ortodoksne općine 1879. njezin dugogodišnji predsjednik. Od 1855. do 1860. predsjednik je dr. Mavro Moritz Sachs (1817.–1888.), liječnik, prvi zagrebački Židov s bečkim doktoratom. Bio je liječnik u vojsci bana Josipa Jelačića, gradski fizik, docent za sudsku medicinu i javno zdravstvo na Pravoslavnoj akademiji, gdje je uveo predavanja iz medicine; sudjelovao je u staleškom organiziranju liječnika Hrvatske i Slavonije. Zbog zasluga proglašen je županijskim fizikom, sanitarnim savjetnikom, odlikovan visokim carskim odličjem; prvi je Židov koji je imenovan građaninom Zagreba. Kao predsjednik Općine zalagao se za jedinstvo Židova i modernizirao njezinu organizaciju. Od 1860. do 1861. predsjednik je Emanuel Prister. Od 1861. do 1873. predsjednici su Samuel Moses (1823.–1912.), od 1851. suvlasnik banke, kasnije istaknuti privrednik, suosnivač Tvornice obučala u sedamdesetim godinama i suvlasnik rudnika sumpora u Radoboju, te Vilim Schwarz (1832.–1905.). Počeo je kao upravitelj tiskare Ljudevita Gaja, urednik Danice i beletristički pisac, od 1868. s Lavoslavom Hartmannom suvlasnik je poznate tiskare, od 1868. otpremnik, a 1886. dobiva koncesiju za izgradnju telefonske mreže u Zagrebu. U njegovo doba pitanje rabina riješeno je izborom dr. Hosee Jacobija (20. 10. 1867.). I kao predsjednik i poslije izuzetno je aktivan u životu Općine. Na zbivanja u Općini u doba gradnje sinagoge djeluje Josef Josip Siebenstein (1837.–1908.), koji je kao građevinski inženjer 1865. imenovan pročelnikom općinskog građevnog odbora. Kao tajnik delegacije izraelitskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji uručuje 1869. caru prigodom posjeta Zagrebu zahtjev za emancipaciju. Predsjednik Općine bio je od 1873. do 1881. i od 1907. do 1912. godine. Kao uvaženi poduzetnik i privrednik bio je dugo godina zastupnik u Gradskoj skupštini. Prema fragmentarnim informacijama Općina je bila u dugotrajnoj vezi s bečkom Općinom (v. **D. Ginsberg**, *Nešto arhivske građe za povijest Jevreja u Jugoslaviji*, u *19. vijeku*, Omanut, 7, 1936./37.).

44

Kompjutorske rekonstrukcije tlocrta i dvaju presjeka izrađene su prema projektima Otona Goldscheidera za pregradnju sinagoge iz 1921., koje sadrže snimke izvornog stanja. Za rekonstrukciju arona ha-kodeša i istočne strane poslužili su Goldscheiderovi projekti i raniji projekti atelijera Hönigsberg i Deutsch za pregradnju istočnog dijela (1901.–1904.). Za rekonstrukcije eksterijera i interijera uz nacрте upotrijebljene su sve dostupne povijesne fotografije, uključujući dokumentaciju o rušenju sinagoge.

45

Sukot, blagdan sjenice, prema odredbi da vjernici za osam blagdanskih dana borave u sjenici, koja podsjeća na dugogodišnje putovanje pustinjom nakon izlaska iz Egipta. Pada u jesen, kada se sakupljaju posljednji plodovi i slavi božja zaštita i obilje. Sukotom završava godišnji ciklus čitanja Tore u sinagogi, a u dijaspori na njega se neposredno nadovezuje jednodnevni blagdan Simhat Tora (Radost Tora). Prof. dr. Adalbertu Rebiću zahvaljujem na identifikaciji ovog natpisa, kao i onih u unutrašnjosti.

46

Magen David, Davidov štít (pogrešno zvan Davidova zvijezda) ili Salomonov pečat šestokraka je zvijezda sačinjena od dva istostrana međusobno ukrštena trokuta. U biblijsko doba čest je dekorativni motiv, ali ne sadrži specifično židovsku simboliku. Prvi put upotrijebljen kao simbol Židovske općine Praga 1527., postaje od kraja XVI. stoljeća čestim simbolom židovskog identiteta. Sadrži mesijansku težnju i zaziva Davidovo kraljevstvo. U cionizmu postaje simbolom nacionalnog pokreta, a od 1949. službeni znak Države Izrael. U orijen-

talnoj i europskoj hermetičkoj tradiciji ima vrhunsku simboličku, kozmološku vrijednost.

47

Genezu simbolike tordiranih stupova i njihove ikonološke interpretacije iznosi **Naredi-Rainer**, 1994. u poglavlju *Salomonische Säulen*, str. 139–154.

48

Sinagoga Altneuschul u Pragu izgrađena je oko 1270., a zabat joj potječe iz XIV. stoljeća. Prema legendi doseljenici iz Jeruzalema ugradili su u temelje sinagoge kamenje razorena jeruzalemskog Hrama pod uvjetom da će stružiti sinagogu kada se pojavi Mesija i odnijeti kamenje na Cion. Odatle ime sinagoge: Alt-tenaj-Schul («pod uvjetom») – Altneuschul. Zabatom sličnim zagrebačkom zabatu ukrašen je aron ha-kodeš vukovarske sinagoge (1889., srušene 1958.), koju je projektirao Ludwig Schöne. Koincidencija je dakako slučajna. (v. **Z. Karač**, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, katalog izložbe *Historicizam u Hrvatskoj*, II., str. 529.)

Izbor iz opće literature (prema kronološkom redu)

Enciklopedije, leksikoni:

Jüdisches Lexicon, Berlin, 1927–30.

Universal Jewish Encyclopedia, New York, 1939–43.

Encyclopedia Judaica, Jerusalem, 1971–72.

Schoeps, Julius, Neues Lexicon des Judentums, 1992.

Wischnitzer, Rachel, *The Architecture of the European Synagogue*, Philadelphia 1964.

Krüger, Renate, *Die Kunst der der Synagoge, Eine Einführung in die Probleme von Kunst und Kult des Judentums*, Leipzig 1966.

Heller, Imre i Vajda, *Zsigmont, The Synagogues of Hungary*. An Album, New York 1968.

Biblija, Stari i Novi zavjet, Zagreb 1968.

Busink, Theodor, A., *Der Tempel von Jerusalem. Von Salomo bis Herodes*, sv. 1. Der Tempel Salomos, Leiden 1970., sv. 2. Von Ezechiel bis Middoth, Leiden 1980. (s popisom literature od 19. st.)

Kaploun, Uri, *The Synagogue*, Jerusalem 1973.

Azriel, Eisenberg, *The Synagogue through the Ages*, New York 1974.

Gutmann, Joseph (ur.), *The Synagogue. Studies in Origins*, Archaeology and Architecture, New York 1975.

Breffny, Brian de, *The Synagogue*, London 1978.

Eschwege, Helmut, *Die Synagoge in der deutschen Geschichte*, Dresden 1980.

Hammer-Schenk, Harold, *Synagogen in Deutschland. Geschichte einer Baugattung im 19. und 20. Jahrhundert (1780 – 1933)*, 2. sv., Hamburg 1981.

1000 Jahre Österreichisches Judentum, kat. izložbe, Eisenstadt, 1982. (Studia Judaica Austriaca, 9), 1982.

Künzl, Hannelore, *Islamische Stilelemente im Synagogenbau des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*, Frankfurt, Berlin, New York 1984.

Wigoder, Geoffrey, *The Story of the Synagogue*, San Francisco 1986.

Koppelkamm, Stefan, *Der imaginäre Orient. Exotische Bauten des 18. und 19. Jahrhunderts in Europa*, Berlin 1987.

Krinsky, Carol Herselle, *Synagoges of Europe – Architecture, History, Meanings*, New York i Cambridge/Mass. 1985. (njem. izd. Euro-

49

Laslo, 1998., bilj. 17

50

U raspravi o toj ideji koju nisu podržale tadašnje gradske vlasti prvi je **R. Ivančević** u dijalogu s **M. Mirkovićem**, pripadnikom Židovske općine Zagreb, upozorio na važnost sinagoge za povijest kulture i umjetnosti Zagreba. »Sinagoga u Praškoj jedan je od znakova razine urbane kulture Zagreba s kraja prošlog stoljeća. Ova zgrada bila je sugestivan spomenik zagrebačke multikulturalnosti... Činjenica da u Zagrebu u najužem centru grada imamo katoličku katedralu, jevrejsku sinagogu, pravoslavnu i protestantsku crkvu jedan je od važnih pokazatelja njegove visokorazvijene urbanosti i kulturne tolerancije potkraj devetnaestog stoljeća... Nisam uopće čuo da bi se netko usudio govoriti o supstituciji religioznog centra nekim trgovačkim (na mjestu sinagoge), ona su nesumnjivo izraz provincijskog mentaliteta, skućene i netolerantne svijesti koja nije dosegla urbanu razinu.« U članku *Projekt za kraj stoljeća*, *Oko*, br. 9, 3. 5. 1990.

pas Synagogen, Architektur, Geschichte und Bedeutung, Stuttgart 1988.)

Geneé, Pierre, *Wiener Synagogen 1825 – 1938*, Beč 1987.

Hubermann, Ida, *Living Symbols. Symbol in Jewish Art and Tradition*, 1988.

Die Architektur der Synagoge, kat. izložbe, Frankfurt 1988–1989.

Gazda, Aniko i Gero, Laszlo, *Magyarorszagi zsinagógák*, Budapest 1989.

Magyar Izraelitak Orszagos Kepvoselete evkonyv, Budapest 1989–1990.

Müller, Ines, *Die Otto Wagner-Synagoge in Budapest*, Wien 1992.

Geneé, Pierre, *Synagogen Österreichs*, Wien 1992.

Künzl, Hannelore, *Jüdische Kunst von der biblischen Zeit bis in die Gegenwart*, München 1992.

Müller, Ines, *Synagogen zwischen Wien und Budapest*, u: *Wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland*, sv. 92 (Schlaininger Gespräche 1990: *Juden im Grenzraum. Geschichte, Kultur, Lebenswandel*), Eisenstadt 1993.

Naredi-Rainer, Paul von, *Salomos Tempel und das Abendland, Monumentale Folgen historischer Irrtümer*, Köln 1994.

Literatura o zagrebačkoj sinagogi i povijesti Židova u Hrvatskoj (izbor; prema kronološkom redu)

Schwarz, Gavro, *Iz starina zagrebačke izraelske općine*, Vjesnik Zemaljskog arkiva 1914.

Godišnjak, izdaje Izraelska bogoštovna općina zagrebačka, 5688 (1927.–1928.), Zagreb 1927.

Schwarz, Gavro, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka*, Zagreb 1939.

Jevrejski almanah 1957.–1958., izd. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1958.

Spomenica 1919.–1969., izd. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1969.

Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985.

Židovi na tlu Jugoslavije, kat. izložbe, Zagreb 1988.

200 godina Židova u Zagrebu, zbornik, izd. Židovska općina Zagreb, Zagreb 1988.

Gross, Mirjana i Szabo, Agneza, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb 1992.

Antisemitizam Holokaust Antifašizam, zbornik, izd. Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996.

Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj, migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb 1997.

Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, zbornik, izd. Židovska općina Zagreb 1998.

Laslo, Aleksander, *Prilozi za građevnu povijest općinske zgrade u Palmotićevoj 16, uz stotu obljetnicu gradnje*, u: Novi Omanut, 29–30, Zagreb, 1998./5758–9.

Koš, Julija, *Alef bet židovstva*, Zagreb, 1999.

Summary

Snješka Knežević

The Zagreb Synagogue

The Zagreb Synagogue was built in 1867 and it was torn down in 1941/42 at the height of the Nazi and Ustashi genocide of the Jews.

The Jewish Community was established in 1806. Edicts on Tolerance issued by Emperor Joseph II (1781/83) made it possible for the Jews to settle in Zagreb and in Croatia, but the heaviest restrictions were maintained, and these were bans on owning property or trade. It was only when the Imperial Patent was issued on February 18, 1860 that the Jews in the Hapsburg Monarchy were allowed to own property and land, and the Austrian Basic National Law of December 21, 1867 gave them complete equality. In Croatia they gained equality on the legal basis on September 19, 1873. In 1845 there were around 2000 Jews here, in 1857 5132, in 1869 8690. In 1857 the Zagreb Jewish Community had 625 members (765 with the outskirts), and in 1869 864 members.

In 1840 a split developed in the Zagreb Israelite Religious Community between the liberals (reformists) and the traditionalists (orthodox members), which was eliminated in 1858 by agreeing that reforms would be abolished from religious service. In 1855 it was decided that a temple would be built, and in 1861 a committee was picked and financial plans for the construction were made. The funds would be raised by having Community members subscribe to 200 seats in the temple (of the planned 400), and there were also donations made by the wealthy members. The location for the synagogue was determined in 1865 in the future street that would connect the main Zagreb square with the area in which the new town center was planned for 1865. The Jewish Community donations enabled the town to open the street in 1867. The synagogue was built that year and consecrated on September 27, 1867. Its construction cost 120 000 forints.

The commission to make the design for the synagogue was given to the best architect of the time, Franjo Klein (1828–1889), the most prominent representative of romantic histori-

cism in Zagreb. He modelled it after the synagogue in the Viennese Leopoldstadt district (1856/58) by Christian Friedrich Ludwig von Förster (1797–1863), which became a prototype of synagogue architecture in the Hapsburg Monarchy, and in other parts of Europe as well. Klein copied Förster's spatial structure, the shape of the front and partly his Neo-Islamic (*Moorish*) stylistic vocabulary. He did not accept the Old-Oriental motifs Förster used to express his idea of a biblical temple in accordance with the reformist conception of a synagogue as the new Diaspora temple. Klein's stylistic vocabulary contains mostly Byzantine, Islamic and Romanesque-Gothic motifs. By its architectural modelling, style and symbolism the Zagreb synagogue belongs to the *Moorish* synagogues built at the time in most Central European cities.

The synagogue was remodelled according to Oton Goldscheider's (1890–1934) plan of 1921 when the Jewish Community in Zagreb had 5970 members and wanted to increase the number of seats in the temple. The organ, which stood on the western gallery, was moved behind the aron ha-kodesh, so that a tract with a gallery and staircases was added to the niche in the eastern part, and the aron ha-kodesh was remodelled both architecturally and symbolically. Goldscheider's plan was preceded by a number of designs made in the studio of the Jewish architects from Zagreb, Leo Hönigsberg and Julio Deutsch, between 1901 and 1904, which anticipated relocating the organ and inserting two galleries into the side naves. All the remodelling plans for the synagogue contain drawings of the original condition, and along with historical photographs and the preserved capital of the column in the arcade, they were used for the computer reconstruction of the synagogue, made in 1996 by the architects Ivana and Tomislav Kušan.

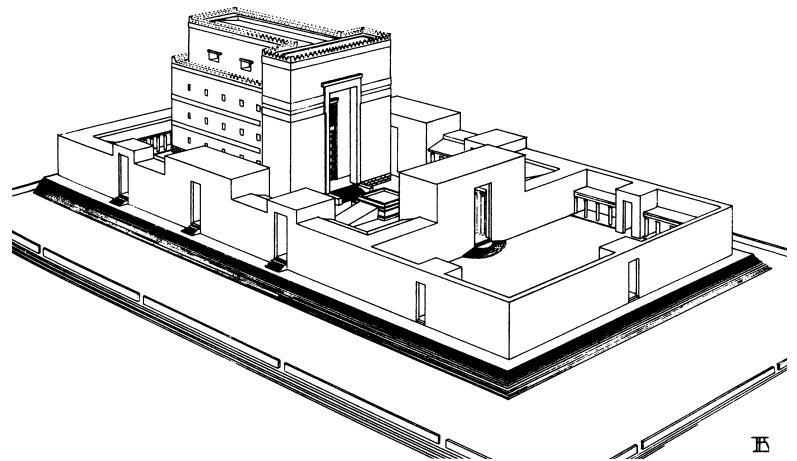
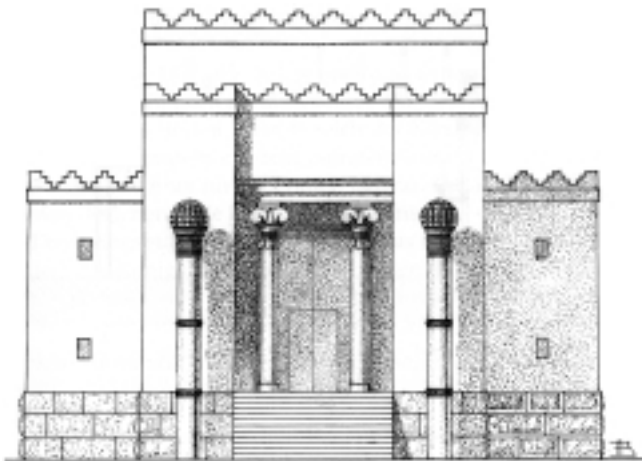
In 1941 the Ustashi government announced the Zagreb synagogue would be torn down, offering the explanation that it did not conform with the general regulatory town-planning basis.

Prilog I.

Appendix 1

Suvremena rekonstrukcija Biblijskoga Hrama

Contemporary Biblical Temple Reconstructions

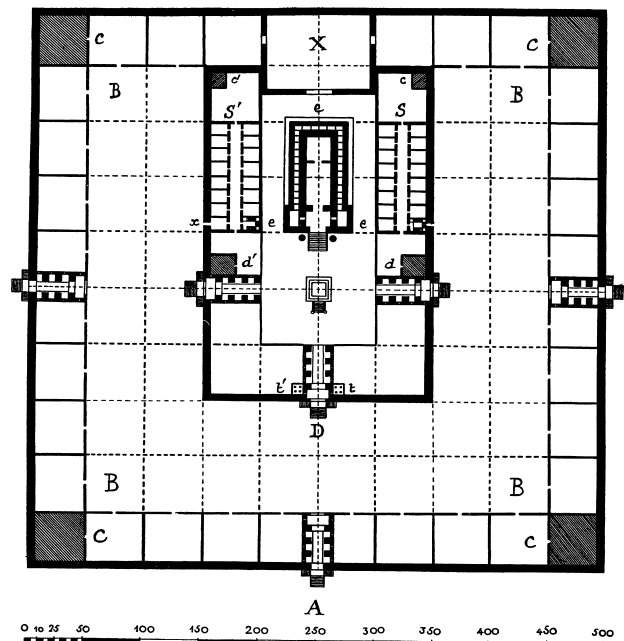
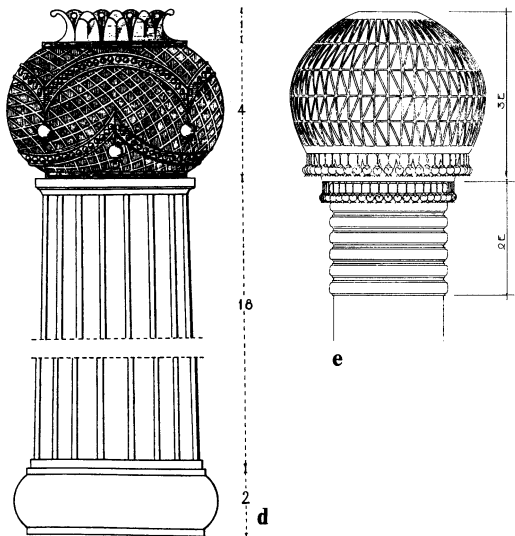

1. Pročelje Salomonova hrama, rekonstrukcija Th. A. Busink, 1967. (Künzl 1992., str. 17)

1. *Front of Solomon's Temple, reconstruction by Th. A. Busink, 1967 (Künzl, 1992, p. 17)*

3. Rekonstrukcija brončanih stupova, Jahina i Boaza, lijevo prema L.H. Vincentu, 1956., desno prema Th. A. Businku, 1967. (Naredi-Rainer, 1994., str. 149)

3. *Reconstruction of bronze columns, Jachin and Boaz, on the left according to L. H. Vincent, 1956, on the right according to Th. A. Busink, 1967 (Naredi-Rainer, 1994, p. 149)*

2. Herodov hram, rekonstrukcija prema Th. A. Businku, 1980. (Naredi-Rainer, 1994., str. 33)

2. *Herod's Temple, reconstruction according to Th. A. Busink, 1980 (Naredi-Rainer, 1994, p. 33)*

4. Ezekielov nacrt hrama i hramskog kompleksa, tlocrt prema L. H. Vincentu, 1956. (Naredi-Rainer, 1994., str. 25)

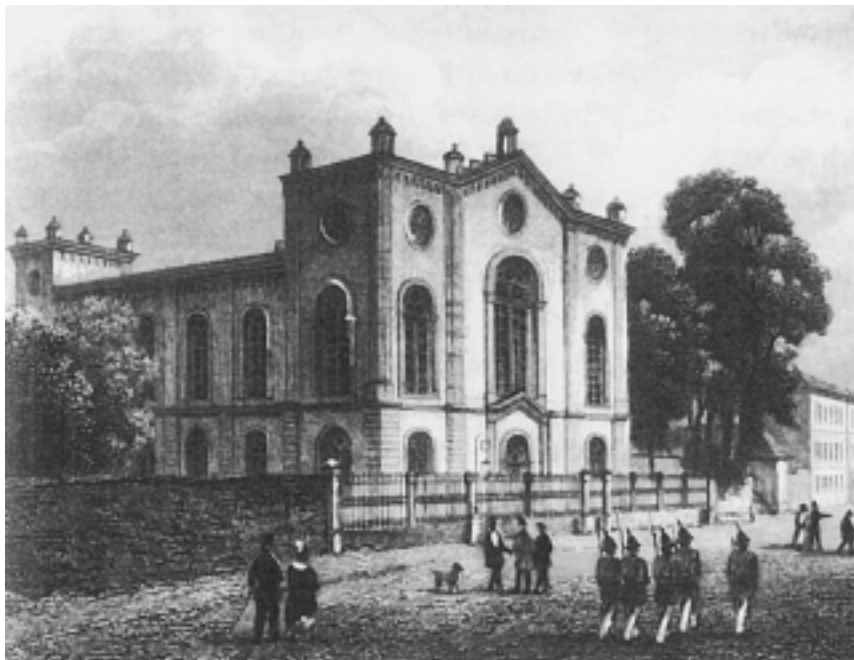
4. *Ezekiel's plan of the temple and the temple complex, ground-plan according to L. H. Vincent, 1956 (Naredi-Rainer, 1994, p. 25)*

Prilog II.

Appendix 2

Europski kontekst: reprezentativne sinagoge, uzori objavljeni u arhitektonskim časopisima pedesetih i šezdesetih godina XIX. st.

European Context: representative synagogues, models, published in architectural journals in the 1850s and 1860s

1. Sinagoga u Kasselu, Albert Rosengarten, 1836.–1839., fotografija, pogled s jugozapada (Hammer-Schenk, 1981., sv. 2, sl. 84)

Izgrađena je, prema riječima autora, u oblicima Rundbogenstila, koji on preporučuje za sinagoge. Rosengartenov prikaz iz 1840. (*Allgemeine Bauzeitung*) prvi je uopće izvještaj nekog Židova o nekoj sinagogi. Kaselska sinagoga bila je uzorom velikom broju njemačkih sinagoga. Od 393 sinagoge izgrađene u Njemačkoj od 1850. do 1910. godine 192 su neoromaničke, a 83 maurske, no u velikim gradovima između 1850. i 1870. godine 40% sinagoga je u maurskom stilu.

1. *The synagogue in Kassel, Albert Rosengarten, 1836/39, photograph, view from the southwest (Hammer-Schenk, 1981, vol. 2, fig. 84)*

According to the author, it was built in the forms of the Rundbogen style, which he recommends for synagogues. Rosengarten's presentation from 1840 (Allgemeine Bauzeitung) is the first ever report by a Jew about a synagogue. Many German synagogues were modelled after the Kassel synagogue. Out of 393 synagogues built in Germany from 1850 until 1910, 192 are Neo-Romanesque, and 83 are Moorish, but between 1850 and 1870 in large towns 40 percent of the synagogues were Moorish in style.

2. Sinagoga u Dresdenu, Gottfried Semper, 1838.–1840., litografija, pogled s juga (Hammer-Schenk, 1981., sv. 2, sl. 101)

Još prije stjecanja zakonske ravnopravnosti židovska zajednica Dresdenu povjerila je projekt najboljem i najuglednijem njemačkom arhitektu, u čijem je opusu ta sinagoga jedina sakralna građevina. Sadržavala je oko 1000 mjesta. Izvana je obilježavaju elementi rajnske i lombardske romanike, a u unutrašnjosti islamski, napose maurski stilski elementi. Prema Hammer-Schenkovoj interpretaciji spajala je »dostojanstvo i strogost romaničke katedrale« s »raskoš Orijenta«.

2. *The synagogue in Dresden, Gottfried Semper, 1838/40, lithograph, view from the south (Hammer-Schenk, 1981, vol. 2, fig. 84)*

Even before it gained legal equality, the Jewish community in Dresden commissioned the design from the best and most reputable German architect. The synagogue is the only sacral building in his opus. It had approximately 1000 seats. Its exterior is marked by elements of Rhenish and Lombardian Romanesque style, and its interior by Islamic, particularly Moorish stylistic elements. According to Hammer-Schenk's interpretation, it combined »the dignity and the sternness of a Romanesque cathedral« with »the splendour of the Orient«.

3. Sinagoga u Leipzigu, arhitekt Otto Simonson, 1854.–1855., litografija, pogled iz istoka (Hammer-Schenk, 1981., sv. 2, sl. 191)

Simonson, Semperov učenik, pobornik *maurskog* stila, opisuje svoj postupak kao spretan izbor iz »*cvijeća Orijenta*«, ne kao oponašanje, nego preradu motiva u »*harmoničnu novu cjelinu*«. Zamišljena je kao »*opća njemačka*« sinagoga zbog značenja Leipziga kao najvećeg sajmišnog grada i svakogodišnjeg stjecišta Židova iz cijele Njemačke. Sadrži španjolsko-maurske i egipatsko-arapske motive, te potkovasti luk.

3. *The synagogue in Leipzig, designed by Otto Simonson, 1854/55, view from the east (Hammer-Schenk, 1981, vol. 2, fig. 191)*
Simonson, Semper's pupil, an advocate of the Moorish style, describes his method as a clever selection from »the cream of the Orient«, not as an imitation, but as an alteration of motifs to form a »harmonious new whole«. It was envisaged as »the general German« synagogue because of Leipzig's importance as the largest market town and the yearly meeting-place of Jews from all over Germany. It contains Spanish-Moorish and Egyptian-Arab motifs, and the horseshoe arch.

4. Sinagoga u Stuttgartu, arhitekti Gustav Breymann i Adolf Wolff, 1859.–1861., litografija, pogled s istoka (Hammer-Schenk, 1981., sv. 2, sl. 196)

Kao na uzor Breymann se poziva na Alhambru; rabi mnoge dekorativne motive, kopira lukove arkada i kapitele stupova Lavljeg dvorišta; ne rabi potkovasti luk. Poznato je da je proučavao maursku vilu kralja Wilhelma u Cannstadtu (1842.–1852.), koju je Karl Ludwig Wilhelm von Zanth projektirao prema uzoru na Alhambru. Prema arapskim uzorima Breymann mnogostruko rabi hebrejske natpise, koji nemaju samo sadržajnu nego i dekorativnu funkciju. Zbog oblika parcele istočnu je stranu oblikovao kao reprezentativnu. Sinagoga je doživjela gotovo euforičnu recepciju.

4. *The synagogue in Stuttgart, designed by Gustav Breymann and Adolf Wolff, 1859/61, lithograph, view from the east (Hammer-Schenk, 1981, vol. 2, fig. 196)*

Breymann said his model was the Alhambra; he used many decorative motifs, copied the arcade arches and the column capitals from the Court of Lions; he did not use the horseshoe arch. We know that he studied King Wilhelm's Moorish country residence in Cannstadt (1842/52), designed by Karl Ludwig Wilhelm von Zanth using the Alhambra as the model. Inspired by the Arab models, Breymann often used Hebrew inscriptions which do not have just a content-related, but also a decorative function. Because of the shape of the lot, he made the east side representative. The synagogue received an almost euphoric reception.

5. Sinagoga u Budimpešti, Dohány utca, Ludwig von Förster, 1854.–1859., bakrorez (Müller, 1992., str. 28)

Uz berlinsku sinagogu u Oranienburger Strasse, najveća i najraskošnija europska sinagoga XIX. stoljeća. Sadrži 3000 mjesta. Monumentalno oblikovani, 41 metar visoki tornjevi podsjećaju na stupove Jahina i Boaza, najčešće citiran motiv biblijskoga Hrama. Uz maurske, napose u dekoraciji, sadrži i druge islamske, ali i gotičke i bizantske

stilske elemente. Jedina je sačuvana od svih ovdje prikazanih sinagoga, spaljenih u Kristalnoj noći 1938. Danas je najveća europska povijesna sinagoga u izvornoj funkciji.

5. *The synagogue in Budapest, Dohány utca, Ludwig von Förster, 1854/59, copperplate (Müller, 1992, p. 28)*

Along with the Berlin synagogue in Oranienburger Strasse, this is the biggest and the most magnificent European 19th-century synagogue. It has 3000 seats. Monumentally modelled, 41-meters-high towers are reminiscent of the Jachin and Boaz columns, the most commonly quoted motif of a biblical temple. Besides the Moorish elements, it has other Islamic, but also Gothic and Byzantine stylistic elements, particularly in its decoration. It is the only preserved synagogue of all the synagogues presented here, burned down during the Crystal Night in 1938. Today it is the largest European historical synagogue in its original function.

6. Pročelje sinagoge u Oranienburger Strasse u Berlinu, arhitekti Eduard Knoblauch i August Stüler, 1859.–1866., litografija (Krinsky, 1988., str. 257)

Svojedobno najveća sinagoga na svijetu, zacijelo najvažnija u Europi; sadržavala je oko 3000 mjesta. Suvremeni komentatori: »*Fantastično čudo moderne Alhambre... tisućostruk čar maurskog stila.*« Jednoznačno je *maurska* u unutrašnjosti, a pročelje je riješeno prema uzoru na Försterovu sinagogu u Budimpešti, koja se pak oslanja na Semperovu drezdensku sinagogu. »Indijskoj« kupoli uzor je kupola Royal Paviliona u Brightonu (1825.) Johna Nasha.

6. *Front of the synagogue in Oranienburger Strasse in Berlin, designed by Eduard Knoblauch and August Stüler, 1859/66, lithograph (Krinsky, 1988, p. 257)*

Once the biggest synagogue in the world, certainly the most important in Europe; it contained around 3000 seats. Contemporary commentators: »A fantastic miracle of modern Alhambra... a thousand-fold charm of the Moorish style.« Its interior is unequivocally Moorish, and the front is modelled after Förster's synagogue in Budapest, which in turn draws on Semper's synagogue in Dresden. The »Indian« dome is modelled after the dome of the Royal Pavilion in Brighton (1825) by John Nash.